

प्रकरण तिसरे

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील कार्य

प्रस्तावना -

१५ ऑगस्ट १९४७ साली भारत देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. १४ ऑगस्टच्या रात्री इंग्रजीचा युनियन जॅक ध्वज खाली उत्तरविण्यात आला आणि दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर भारताचा तिरंगी ध्वज फडकविण्यात आला. हा स्वातंत्र्य दिन भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिण्यात आला. भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी बहुसंख्यांनी आपल्या संसाराचा त्याग केला. अनेकांनी आपले जीवदान दिले. अनेकांना हौतास्य पत्करावे लागले. अनेक लोकांनी स्वातंत्र्यासाठी अहोरात्र कष्ट घेतले. अनेक वीर जवान फासावर गेले. सामान्य जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी, हक्कासाठी, क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा सहा-सहा महिने घराबाहेर राहिले. या काळात अनेक घडामोडी घडल्या. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे सर्वांना आनंद झाला. कार्यकर्त्यांच्या कार्याला यश आले. स्वातंत्र्य सैनिकांना स्वर्गीय आनंद झाला. माणसांच्या जीवनात जर मोक्ष मिळवायचा असेल; तर एक पुण्यकर्म किंवा हुतात्मा बनावे लागते आणि ह्यासाठी अखंड कार्यरत राहिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा ही आहेत. नागनाथ आण्णा ज्या गोष्टी अशक्य आहेत त्या शक्य करून दाखवितात यातच त्यांचा मोठेपणा आहे. आण्णांना कार्य करताना जेवढ्या अडचणी येतील तेवढे त्यांना कार्य करण्यास सोपे अशी त्यांच्या कार्याची पद्धत आहे. प्रकरण दोन मध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी स्वातंत्र्य पूर्व काळात भूमिगत राहून जे कार्य केले त्याचा उल्लेख केला. त्यांचे कार्य हे समाजाभिमुख स्वरूपाचे होते. कार्याला आर्थिक सहकार्य भक्तम होते. या सहकार्याच्या जोरावर त्यांनी आझाद हिंद फौजी संघटना स्थापन केली. संघटनेदेवारे त्यांनी सामाजिक कार्याची जणू पूर्व तयारीच करून ठेवली होती; असे म्हणावयास हरकत नाही. यामधूनच त्यांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक कार्यास आधार प्राप्त करून जनतेच्या खन्या खुन्या स्वातंत्र्यासाठी ते झटत आहेत.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी आपल्या प्रांतात ब्रिटिश सत्तेशी लढा उभा करून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. हे त्यांचे योगदान नवीन इतिहास घडविणारे ठरले. स्नेही आपले चार सहकारी गमवावे लागले. भूमिगत अवस्थेत असताना खूप हाल अपेणा सहन कराव्या लागल्या. तुरंगवास

भोगावा लागला. हा तुरुंगावास भोगत असताना त्यांनी तुरुंगातही संघटना बांधणीचे कार्य थांबविले नव्हते. सातारा जेलमधून पलायन केले. आणि इंग्रजांचा पराभव केला. या पद्धतीने त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये कामगिरी केली.

क्रांतीवीर नागनाथ आणणांच्या राजकीय नेतृत्वामध्ये खन्या अर्थाने साम्यवादी विचार सरणी प्रभाव टाकत होती. यामुळे ते नेहमी सर्व सामान्य जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी झटले व झटत आहेत. प्रत्येकाला अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य यासाठी स्वातंत्र्य मिळाले आहे. आणि या त्यांच्या गरजा पूर्ण झाल्याशिवाय खरे स्वातंत्र्य प्रस्थापित होणार नाही. या दृष्टिकोनातून आणणांनी सामाजिक कार्याला आपले जीवन अर्पण केले. त्यांच्या कार्याची बैठक ही एका विचार प्रणालीतून निर्माण झाली आहे. त्यांचे हे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कार्य स्वातंत्र्योत्तर काळात एक प्रकारचा नवीन आदर्श प्रस्थापित करणारे आहे. नागनाथ आणणा महात्मा गांधीना देव मानत. त्यांची साधी राहणी उच्च विचार या जीवन पद्धती प्रमाणे त्यांचे योगदान अतिशय प्रेरणा दायी ठरले आहे.

क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) रामचंद्र नायकवडी यांचे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्यातील महत्वाचा भाग म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर त्याचे सामाजिक दृष्टिकोणातून केलेल्या कार्याचा उल्लेख करणे अतिशय महत्वाचे आहे. क्रांतीवीर नागनाथ आणणांच्या व्यक्तिमत्वामध्ये खन्या स्वातंत्र्याची बीजे त्यांच्या विचारातून स्पष्ट होतात. आणणा हे एक समाजामध्ये क्रांती घडवून आणणारे क्रांतीवीर. आज जवळ जवळ ५२-५३ वर्षे स्वातंत्र्य मिळून झाली, तरीही राज्यकारभाराची घडी व्यवस्थित बसत नाही. आणणांच्या कार्यात सलगता आहे. राजकीय मतभेदामुळे महाराष्ट्र शासन दुर्लक्ष करते. यामुळे नागनाथ आणणांनी आपला नवीन आदर्श, हुतात्मा पॅटर्नद्वारे प्रस्थापित करण्याचा ध्यास घेतला आहे आणि त्या दिशेने वाटचाल चालू आहे. भारतातील लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये लोकांचे राज्य, गोरगरिब जनतेचे राज्य, कष्टकरी शेतकऱ्यांचे राज्य, सत्ता प्रस्थापित होण्याएवजी श्रीमंत, कारखानदार, उद्योगपती, बडे व्यापारी, दलाल, नोकरशहा या भलत्यासलत्यांच्या हातात सत्ता गेली. आणि देशातील गरीब, कष्टकरी, शेतकरी, मजूर, भूमिहीन मंजूर, कामगार यांचे स्वातंत्र्य फक्त श्रम करण्यासाठीच राहिले, हे अदृश्य चित्र १९४६ पूर्वीच नागनाथ आणणा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या डोळ्यासमोर उभे राहिले. स्वातंत्र्यानंतर चित्र बदलले व जो कष्टकरीवर्ग होता तो तसाच राहिला. वरचा श्रीमंत सत्ता उपभोगत राहिला, म्हणून नागनाथ

आण्णा हे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक कार्यातून समाजाला एक नवीन दिशा देण्यासाठी तत्पर असलेले व्यक्तिमत्त्व.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय कार्य -

आण्णांचे राजकीय कार्य विचारात घेताना आण्णांच्या मातोश्रीना श्रेय द्यावे लागते. मातोश्रींचा खरापिंड राजकारणी होता. त्या स्वतः मुलाला राजकारणाचे धडे शिकवत. नागनाथ आण्णांचे स्फूर्ति स्थान खन्या अर्थाने त्यांच्या मातोश्री आहेत. राजकारणामध्ये तात्विक दृष्टिकोणातून राजकारण करण्यास क्रांतीसिंह नाना पाटील सारखे मातब्बर गुरु त्यांना बालपणीच लाभले. त्यामुळे कोणते ही कार्य करताना अडथळा आला नाही. आईच्या हाकेला ते नेहमी तयार स्वतःचे घरदार, शेती, बायको मुलं-बाळं वगैरे संसाराची कधी पर्वा न करता नागनाथ आण्णा हे आईनी जेजे सार्वजनिक काम सांगितले असेल ते पूर्ण केल्याशिवाय ते कधी गप्प बसत नाहीत. ही धीर-गंभीर सरळ स्वभावाची, निःस्वार्थी, त्यागी, गरिबांच्या, शेतकरी बंधूच्या हितासाठी सतत धडपडणारी व्यक्ति आहे. धृष्ट, पुष्ट, उंची-पुरी, निरोगी सावळ्या संगाची सतत हसतमुख गोड बोलणारी व्यक्ति आपल्या मनाचा थांगपत्ता न लागू देता संघटना तयार केली. व्यवहार कौशल्य, साहस, धाडस, मनुष्यपारखे हे गुण त्यांच्यामध्ये दिसून येतात.² या गुणांचा उपयोग राजकीय कार्यासाठी, नेतृत्वासाठी झाला. आण्णांचे राजकीय कार्याता दिशा देणारे गुरु क्रांतीसिंह नाना पाटील यांची साम्यवादी विचारसरणी मान्य केली आहे. ही साम्यवादी समाजरचना आण्णा 'हुतात्मा पॅटर्न' द्वारे प्रस्थापित करण्यात प्रयत्नशील आहेत.

वास्तविक क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांना राजकारणामध्ये रस नसतानाही राजकीय कार्य उत्तमरित्या बजावले. १९५२ साली राजकारणात सहभागी झाले. कारण जनतेने लढून मिळविलेले स्वातंत्र्य काँग्रेसने भांडवलदार श्रीमंत जमिनदारांच्या हाती दिले. हे आण्णांना खटकले, अचानक भारतीय स्वातंत्र्यावर अंधाराचे साप्राज्य पसरल्यासारखे झाले. ही राबणाऱ्या, कष्टकरणाऱ्या जनतेची काळरात्र ठरली आणि या काळरात्रीमध्ये प्रकाश किरणाचा झोत म्हणून १९५२ साली निवडणूका घेतल्या. '१९५२ साली झालेल्या निवडणुकीत आण्णांना काँग्रेसच्या 'स्वातंत्र्य मिळविणारा पक्ष' अशा तहेने जनतेच्या मनात तयार प्रतिमेमुळे पराभव पत्करावा लागला. पण असा जय-पराजय महत्वाचा नव्हता. खन्या-खुन्या स्वातंत्र्यासाठी लढत राहून जनतेचे खरे स्वातंत्र्य मिळविणे महत्वाचे होते.

निवडणूक म्हणजे या लढ्यामधील एक भाग होता. प्रस्थापित सत्ता मिळविण्याचा प्रश्न नव्हता. तर जनतेची नवी सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रश्न होता.^३ नागनाथ आण्णांचा पराभव नव्हता तर एक प्रकारे जनतेला काँग्रेसला स्वातंत्र्यानंतर कर्तृत्व सिद्ध करण्यासाठी आवाहन उभे केले. तो एक प्रकारचा वैचारिक संघर्ष होता. हा संघर्ष कमी होण्यासाठी त्यांनी स्वतंत्र निवडणुक लढविली.

१९५७ साली नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये पुढाकाराने सहभागी झाले. नागनाथ नायकवडी यांच्या राजकीय दबदबा व निःस्वार्थी कामाची जिद्द या गुणांच्या जोरावर १९५७ साली झाले. आण्णा म्हणाले, 'मी जनतेच्या पाठिंव्यावर १९५७ ची निवडणूक जिंकली. जनतेने एकमताने मला निवडून दिले.'^४ १९५७ ते १९६२ च्या कालावधीत शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले. १९५७ साली पंडित जवाहरलाल नेहरूनी देशातील दुष्काळी भागाची चाचणी करण्यासाठी समिती नेमली. त्यावर्षी देशात ४० जिल्हे व महाराष्ट्रातील ९ जिल्हे दुष्काळी असल्याचे जाहीर केले. त्यात सांगली जिल्ह्यातील आटपाडी, जत, कवठेमहांकाळ, खटाव, माण यासारख्या अनेक तालुक्यांचा दुष्काळी तालुके म्हणून समावेश केला. यासाठी प्रत्येकी दोन कोटी रुपयेचा निधी मंजूर झालेला होता.^५

निधीचा वापर काँग्रेसचा भांडवलदारी धार्जिणा कारभार, जातीय वादी पक्षाचे दुष्ट कार्य यासाठी केला. त्यामुळे जनता त्रस्त झाली. त्यावेळी 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने जन्माला घातलेली विषारी अपत्ये म्हणजे 'हिंदू महासभा आणि जनसंघ' अशा जातीयवादी धर्माधि संघटनांना संयुक्त महाराष्ट्र समिती घेता कामा नये असे नागनाथ आण्णांचे अत्यंत आग्रही म्हणणे होते. हा विचार आण्णांनी त्यावेळच्या काही प्रमुख पुढाऱ्यासमोर मांडले. परंतु उपयोग झाला नाही. त्यामुळे आमदार झाल्यावरही त्यांनी आपल्या भूमिका ठामच ठेवली. विधान परिषदेसाठी आमदारांच्या मतातून निवडून घायच्या विधान परिषद उमेदवारात हिंदू महासभेच्या माणसाला मत देण्याचा समितीची निर्णय असताना तो उधळून लावून आण्णांनी डाव्या पक्षाच्या एन. डी. पाटली यांना जादा मत दिले.^६

१९५७ ते १९६२ या कालावधीत क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी शासकीय निर्णय प्रक्रियेतील राजकारण अनुभवले. त्यानंतर राजकारणातून सहभाग कमी केला. महत्वाचे कारण असे की, आण्णांच्या मते, 'अधिकार, सत्ता, पद या निर्जीव बाबी आहेत. जो पर्यंत ती व्यक्ती सत्ता

व अधिकारपदावर आहे तोपर्यंत माणसे त्याला डोक्यावर घेतात. सत्ता व अधिकार पद संपल्यावर त्या माणसाची किंमत राहत नाही. महात्मा गांधीजींच्या तत्वाने चालणारी आजची नेते मंडळी नाहीत. जनतेचे कल्याण करण्याएवजी जनतेच्या पैशावर स्वार्थी हेतूने गोरगरीब, कष्टकरी जनतेला मूलभूत गरजापासून वंचित ठेवतात. जनतेच्या हिताची कार्ये करण्याएवजी जनतेला अन्नाला महाग करून ठेवले आहे.” आण्णा पुढे म्हणाले, विविध विकास योजना तयार केल्या परंतु त्या फक्त कागदावरच राहिल्या. त्यामुळे राजकारण हे एक स्वार्थी, भ्रष्ट लोकांची मक्तेदारी बनली आहे.¹⁹ क्रांतीदीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी अशा राजकारणातून १९६२ ते १९८५ पर्यंत शैक्षणिक सहकारी क्षेत्रातील कार्ये केली. पुन्हा २३ वर्षांनी त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला. १९८५ साली वाळवा तालुका मतदार संघातून अपक्ष निवडून आमदार झाले. या कालावधीमध्ये आण्णांनी प्रामुख्याने धरणग्रस्तांच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांच्या पाणीप्रश्नाबाबत, वीज पुरवठा, पीकलागवडीची अधिक माहिती, कृषितज्ञांचे शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन, ऊसाच्या पीकाचे नियोजन इत्यादी बाबतच्या समस्या व त्यावर उपाय यासाठी कार्यक्रमाद्वारे मार्गदर्शन केले. १९८६ साली ‘वारणा धरणग्रस्त संग्राम संघटनेची’ स्थापना केली. कारण शासनाने धरणे बांधली परंतु त्या धरणग्रस्तांचे पुनवर्सन केले नाही. त्यांच्या मूलभूत गरजा पासून वंचित केले. धरणग्रस्तांनी संघटीत होऊन स्वतःचे हक्क मिळवावेत या उद्देशाने आण्णांनी ह्या संघटना स्थापन केल्या. संमेलन आयोजित केले. अशा स्वरूपाची विविध कार्ये त्यांनी पार पाडली. ‘या पाठोपाठच कोयना धरण ग्रस्तांची संघटना उभारणीची प्रक्रिया सुरु झाली. १९८७ साली आण्णांना वर्तमानपत्रात एक विदारक बातमी वाचायला मिळाली. कोयना धरणामुळे विस्थापित झालेल्या एका वसाहतीत वीजपुरवठा सुरु होण्याचे उद्घाटन केले जाण्याची ही बातमी होती. त्यावेळी धरणाचे पाणी साठून धरणग्रस्तांना मूळ गावांमधून उचलून बाहेर आणण्याच्या घटनेला २८ वर्षे झालेली होती. ज्या कोयना धरणग्रस्तांच्या त्यागामुळे हे कोयना धरण झाले आणि महाराष्ट्राचे नंदनवन करायला मोठ्या प्रमाणात वीज मिळाली त्या धरणग्रस्तांचे न्यायाने विकसनशील पुनर्वसन तर राहोच पण त्यांची वीज त्यांना मिळायला २८ वर्षे लागतात ही घटनाच धक्कादायक होती.²⁰ यावर योग्य उपाय काढण्यासाठी आण्णांनी सन १९८८ ला कोयना धरणग्रस्त संग्राम संघटनेची स्थापना केली. पुढे १९८८ या साली ‘कॉ. शरद पाटील यांनी वाळवे येथे दलित-अदिवासी-ग्रामीण संयुक्त साहित्य संमेलन घेण्याविषयी आण्णांच्या समोर प्रस्ताव मांडला. काही हजार वर्षे ज्या बहुजन कष्टकरी जाती जमातीना जाती व्यवस्थेने अज्ञानाच्या अंधारात जबरदस्तीने ठेवले त्यांनी आजच्या काळात स्वतःची क्रांतीकारक सांस्कृतिक परंपरा उभी केली पाहिजे. फुले, शाहू-आंबेडकर विचारांच्या, मार्क्सवादी विचारांच्या आधारावर स्वतःचे सक्स

साहित्य फुलविले पाहिजे. अशी जाणीव असल्यामुळे आणणांनी हा प्रस्ताव ताबडतोबीने मान्य केला. हुतात्म्याच्या शेतकऱ्यांनी संमेलन आयोजित करण्याचा निर्णय घेतला. सान्या महाराष्ट्राचे डोके लागावेत असे साहित्य संमेलन वाढवे येथे संपन्न झाले.^९ हे साहित्य संमेलन आणणांच्या नेतृत्वाखाली पार पडले.

पुढील कालावधीत क्रांतीवीर नागनाथ आणणांचे राजकारणातील कार्य विचारात घेताना १९८९ मध्ये कराड लोकसभा मतदारसंघात प्रथमच निवडणूक लढविली. परंतु या निवडणुकीत प्रचार प्रसार करून काँग्रेसच्या नेत्यांची मनधरणी करून ही शेवटी पराभव पत्करावा लागला. पराभवातून सुदधा काँग्रेसला प्रथम मोठा हादरा दिला. क्रांतीवीर नागनाथ आणणांना खासदारकीच्या निवडणुकीत अपयश आले तरी ते डगमगले नाहीत; की अपयशाने खचून गेले नाहीत. आणणांच्या जीवनात असे कितीतरी यश-अपयशाचे प्रसंग आले. परंतु त्यांना मोठे यश मिळवावयाचे आहे. ते जनतेच्या खन्या खन्या स्वातंत्र्याचे, समतेचे आणि गोर-गरिबांच्या न्याय हक्काचे यासाठी आणणांनी जरी १९६२ नंतर राजकीय संन्यास घेतला असला; तरी ही पुन्हा संसाराचा त्याग करून राजकारणातील तत्वांचे आचरण करीत आहेत.

राजकारणातील खाणाखुणा आणणांना चांगल्याच अवगत झालेल्या आहेत. १९८९ साली कराड लोकसभा मतदार संघात काँग्रेस व भाजप या दोन्हीच्या विरोधात पुन्हा निवडणुक लढविली. राजीव गांधीच्या हत्येच्या घटनेपोटी निर्माण झालेल्या सहानुभूतीच्या लाटेनंतर सुद्धा मतांच्या टक्केवारीत लक्षणीय वाढ झाली. आजच्या परिस्थितीत हेच आणणांच्या राजकीय कार्य व तत्वांचे यश मानावे लागेल.

१९९१ नंतर आणणांनी राजकीय कार्यात पुन्हा सक्रीय भाग घेण्यासाठी तसेच हुतात्म्यांचे बलिदान त्यांच्या इच्छा, आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी नव्या उत्साहाने पुढे '६ डिसेंबर १९९२ रोजी भाजप, शिवसेना, बजरंग दल इत्यादी संघ परिवारातील पक्ष आणि संघटनांनी बाबरी मशीद पाडली. त्यामागे हिंदु-मुस्लिम बहुजनांनी एकमेकांच्या कत्तली कराव्यात. हा हेतू होता. ऑगस्ट १९९२ मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीने निर्णय घेऊन शिवराज पाटील यांना लोकसभेचे अध्यक्ष बनविण्यासाठी कमी पडणारी मते भारतीय जनता पक्षाशी आघाडी करून त्यांच्या खासदारांकडून घेतली. भारतीय जनता पक्षाचा खासदार लोकसभेचा उपाध्यक्ष बनविण्यासाठी काँग्रेसच्या खासदारांनी मते देण्याचा निर्णय घेतला. याच घटनेतून भाजप आणि संघ परिवाराने काँग्रेस सरकारचे अवसान घेतले आणि बाबरी मशीद पाडण्याचे धाडस केले.^{१०}

ही घटना आण्णांच्या मनाला अतिशय लागली. कारण हिंदु आणि मुस्लिम स्वातंत्र्यानंतर एकत्र राहात होते. परंतु हे भांडवलशाही आणि ब्राह्मणवादी व्यवस्थेला न आवडल्यामुळे त्यांच्यातील राजकीय ऐक्य भंग करण्याच्या उद्देशाने बाबरी मशिद पाडण्याचे गैर कृत्य केले. आण्णांच्या राजकीय तत्वांना तडा गेल्यासारखे झाले. आण्णांनी या विरुद्ध मोठ्या प्रमाणात आवाज उठविला. महाराष्ट्र शासनातील सत्ताधारी मंडळी जनतेचे कल्याण करण्याएवजी जनतेत असंतोष माजविण्याचे राजकारण करित आहेत. 'म्हणून ९ डिसेंबर १९९२ रोजी वाळव्याच्या शेतकऱ्यांनी वाळवे गावातून निषेधाची मोठी मिरवणूक काढली.

२५ फेब्रुवारी १९९३ रोजी हुतात्मा किसन अहिर आणि हुतात्मा नानकसिंग यांच्या स्मृतिदिनादिवशी झंजावती वाढळाची चाहूल देणारा कार्यक्रम आण्णांनी आखला. वाळवे ते हुतात्मानगर या ८० किलोमीटर अंतरात राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतिक म्हणून एक प्रचंड मानवी साखळी संघटित केली. विद्यार्थी, शेतकरी, कामगार सलगपणे एकाच वेळी हातात हात घालून उभे राहिले आणि त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेचा पुकारा केला.'^{११}

राजकीय कार्यात आण्णांनी राष्ट्रीय एकात्मता जपण्यासाठी आणि एकसंघ महाराष्ट्र टिकविण्यासाठी राजकीय पातळीवर खूप प्रयत्न केले. नागनाथ आण्णांना जातीय राजकारण आवडले नाही. म्हणून काही तरी तोडगा काढण्यासाठी स्थानिक पातळी वरून जोरदार प्रयत्न चालू केले. काही कालावधीनंतर आण्णांनी, वैचारिक दृष्ट्या त्यांच्याजवळ असणाऱ्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची बैठक वाळवे येथे बोलाविली. कॉ. नाना शेटे, डॉ. भारत पाटणकर, कॉ. धैर्यशील पाटील, प्रा. डॉ. बाबूराव गुरव आणि स्वतः क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा अशी बैठक झाली. एका बाजूला भांडवलशाही धारिजने राज्य करून भारतीय कष्टकरी जनतेच्या जीवनात नव नवीन दुःखे निर्माण करीत गेलेल्या काँग्रेसचा पराभव आणि दुसऱ्या बाजूला भाजप-शिवसेना इत्यादी जातीयवादी-धर्माध शक्तींचा बिमोड करणारी मोहीम संघटीत करण्याचे ठरले. कॉ. जयंत निकम, भाई भारत पाटील, कॉ. बाळासाहेब नायकवडी, कॉ. धनाजी गुरव, एस. आर. पाटील, जमादार सर आणि क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालयाचे काही प्राध्यापक या मोहिमेत आण्णांच्या राजकीय नेतृत्वाखाली सहभागी झाले.^{१२} आण्णांचे राजकीय नेतृत्व खन्या अर्थाने सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या तत्वाने समर्पित झाले. नागनाथ आण्णांनी राजकारण न करता समाजात न्याय कसा प्रस्थापित होईल, या विचाराने पावले उचलली. ज्या काळात जातीयवादी-धर्माध शक्तीच्या विरोधात रोखठोक भूमिका

घ्यावयाला कोणीही तयार नव्हते. त्यासाठी त्यांनी सांगली, सातारा आणि कोल्हापूर जिल्ह्यात राजकारणात आलेली मलिनता ३०० च्या वर सभा घेऊन कमी केलीय

राजकीय कार्यातील अनुभव आणि राजकीय कार्य यामध्ये सांगड घालण्याची क्षमता आणणांना अगदी सतराव्या वर्षापासूनच अवगत झाली. त्यामुळे राजकारण कसे करावयाचे हे आणणांच्या तत्व, आचारण वर्तनातून अभ्यासायला भिज्यते. पुढे आणणांनी राजकारणात आलेली मलिनता दूर करण्यासाठी आला लढा सतत चालू ठेवला आहे. '६ डिसेंबर १९९३ रोजी जातीयवादी-धर्मांद शक्तीचा बिमोड दिन' कोल्हापूरच्या गांधी मैदानावर साजरा झाला. ५० हजारांच्या संख्येने तीन जिल्ह्यांमध्ये राबणारी जनता गर्जत एकत्र जमली. भाजप, शिवसेना इत्यादी शक्तीना धडकी भरावी असाच हा प्रसंग होता.^{१३} कारण या जातीयवादी राजकारण करणाऱ्या सरकारने जनतेला पिळवटून काढण्याचा प्रयत्न चालविला होता. हे कृत्य त्यांचे वर्तन, राजकीय कार्य आणणांच्या कार्यात अडथळा वाटू लागले म्हणून आणणांनी यावर टिकेची झोऱ उठविली. ते म्हणाले, "१९४८ साली ज्यांनी महात्मा गांधीजींचा कट करून हत्या केली, त्याच शक्ती ४५ वर्षांनंतर पुन्हा एकदा उसली मारून वर येत आहेत. हे सर्व घडत असताना पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे सरकार मूऱ गिळून गप्प बसले. त्याआधी शिवराज पाटील यांना लोकसभेचे सभापती करताना भाजपच्या खासदारांची मते घेतली. हे ही जग जाहीर आहे. असे सांगून पुढे नागनाथ आणणा म्हणाले, 'कॅंग्रेस पक्षाच्या भांडवली धोरणामुळे जनतेत असंतोष तयार झाला. या असंतोषाचे वारे जातीयवादी शक्ती आपल्या शिडत भरून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. कॅंग्रेसच्या तडजोडीमुळे आता भाजप-शिवसेना सारख्या संघटना जास्तच मुजोर झाल्या आहेत. दिल्लीचे राज्य ताब्यात घेण्याची स्वप्ने बघणाऱ्या या शक्तीचा बहुजन जातीवादासारखे उमे राहून बीमोड केला पाहिजे. आणि स्वतःच्या मुक्तीचा मार्ग शोधला पाहिजे. सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतमजूर, कष्टकरी, शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या आर्थिक शोषणाला संपविण्यासाठी संघटनेच्या माध्यमातून सत्ताधार्यांना व जातीयवाद्यांना घडा शिकवला पाहिजे.'^{१४} असा क्रांतीवीर नागनाथ आणणांनी भाषणातून विचार व्यक्त करून सामान्य गोर-गरीब जनतेला राजकीय नेतृत्व देण्याचे कर्तव्य पार पाडले. आणणांचे हे कर्तव्य पार पाडताना तासगांव तालुक्याचे आमदार आर. आर. पाटील (आबा) यांचे ही राजकीय कर्तृत्व प्रेरणादायी ठरले. यावेळी ते आपल्या भाषणात म्हणाले, 'केवळ एका पक्षाला दोष देण्यात काही अर्थ नाही गेल्या ४६ वर्षात सर्वच पक्षांनी जातीयवाद्यांना वाढवायला वाव दिला आहे. १९४८ नंतर या शक्तीचा निःपात होणे आवश्यक होते. मी, जरी कॅंग्रेसचा

कार्यकर्ता असलो, तरी बाबरी मशीद पाडण्याचे कृत्य घडत असताना आमच्या सरकारने धाडसाने, अटकाव करण्याचा निर्णय घेतला नाही. ही इतिहासातील मोठी चूक आहे, असे म्हणावे लागेल. ^{‘१५} या वेळी विविध नेत्यांची व कार्यकर्त्यांची भाषणे झाली.

वरील भाषणानंतर जातीयवादी धर्माध शक्तींचा नायनाट करण्यासाठी बीमोड दिनानिमित्ताने या दिवशी बीमोड दिनाची शपथ घेतली. ती ‘जातीयवादी धर्माध शक्ती आणि कॉग्रेसचा कारभाराविषयीचा गोंधळ याचा असंतोष यांचा बीमोड करण्यासाठी सर्व वर्गातील व बहुजन जाती-जमातीमधील, सर्व लोक, आजपासून आम्ही या कामाला लागू आणि येत्या चार वर्षात जातीयवादी, धर्माध शक्तींचा पूर्ण बीमोड करू व त्यांना वाढण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या कॉग्रेसलाही धडा शिकवू, कष्टकरी वर्गाचा जात-जमात वादाबरोबरच प्रामुख्याने भांडवलशाहीचा पराभव करावयाचा आहे. त्यासाठी हा लढा आम्ही अखंड सुरु ठेवू अशी शपथ आम्ही घेत आहोत. ^{‘१६} सर्वांनी ही शपथ घेतली. तसेच ह्याची परिपत्रके वाटण्यात आली. आणि प्रत्येक वर्षी हा बीमोड दिन पाळण्याचा क्रम चालू ठेवला. कारण हा एक राजकीय कर्तृत्वाचा भाग आहे. आपल्या भारताने राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारले आहे. त्या तत्वाचा आणणांनी प्रत्यक्षात राजकीय कार्यात वापर केला. सत्ता आणि राजकारण यांचे कोठेतरी चांगल्या पद्धतीने मेळ घातला जावा; आणि पैशाचा गैरवापर टाळला जावा. या उद्देशाने आणणांनी राजकारणात सहभाग केला.

क्रांतीवीर नागनाथ आणणांचे राजकीय कार्य सतत चालू आहे. ६ मे १९९५ साली सर्वात महत्त्वाचे कार्य पार पाडण्यासाठी आणणांनी विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, शेतकरी, कष्टकरी आणि कामगार यांना अहवान केले. त्यामध्ये सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर या चार जिल्ह्यातील जातीयवादी शक्तीचा नायनाट करण्यासाठी सुमारे २००० च्यावर विविध ठिकाणी जातीयवाद्यांच्या आद्य मनुस्मृति व ग्रंथांची होळी करण्याचा कार्यक्रम क्रांतीवीर नागनाथ आणणांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वी झाला. सर्व जिल्ह्यामध्ये याचे दहन करण्यात आले.

क्रांतीवीर नागनाथ आणणांचे विविध राजकीय पक्षांशी संधान, सहकार्य आणि वैद्यारिक मतभेद -

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत सर्व राजकीय नेते, भूमिगत कार्यकर्ते, क्रांतिकारक एकजुटीने काम करित होती. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि महात्मा गांधीनी सर्व नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना

कॅंग्रेस पक्षाचे विसर्जन करा; असा आदेश दिला. परंतु स्वार्थी राजकारणी नेत्यांनी कॅंग्रेस पक्ष तसाच ठेवला. हे अनेक नेत्यांना आवडले नाही. त्यामध्ये क्रांतिसिंह नाना पाटील, क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा, व्ही. एन. पाटील, मा. काकासाहेब वाघ, भाई संथ्या इत्यादी नेते सहभागी होते. 'शेतकरी कामगार पक्षाची एकवटलेली शक्ती दुम्हंग पावली आणि तिच्यात गटबाजीचे राजकारण सुरु झाले. या घटनेला बहुजन समाजाची दुर्दृष्टी घटनाच म्हणावे लागेल. वरिष्ठ पातळीवरील नेत्यांच्या सुंदोपसुंदीमुळे शे. का. पक्षाच्या अनुयायांची मोठी पंचायत झाली.'⁹⁷

अशा परिस्थितीत श्री. दत्ता देशमुख गटाने जानेवारी १९५१ मध्ये खेड, ता. वाळवा येथे शेतकरी परिषद भरविली. या परिषदेस सर्वश्री क्रांतिसिंह नाना पाटील हजर होते. नाना पाटील यांनी आपल्या अनुयायांना मार्गदर्शन केले. यामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा ही सहभागी झाले. या परिषदेमध्ये वर्गीय दृष्टिकोण ठेवून ही संघटना मजबूत करण्याचा विचार झाला. आणि शेतमजूर, शेतकरी, श्रमिकांची संघटना उभी करण्याचा संकल्प केला. पुढे श्री. एस. के. लिमये यांच्या नेतृत्वाखाली आणि कार्यकर्त्यांच्या सहमतीने सर्वांनी या संघटनेसाठी कार्य करण्याचे ठरले. क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी प्राधान्य दिले.

नागनाथ आण्णां व क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी कष्टकरी, शेतमजूर, कामगार यांना सुखाचे दिवस यावेत, महागाईचा फटका त्यांना न बसता त्यांचे जीवनमान सुधारावे; अशी यांची प्रामाणिक इच्छा होती. परंतु ही इच्छा अल्पशा प्रमाणात पूर्ण झाली. जास्त प्रमाणात परिस्थिती उलट झाली. त्यामुळे नागनाथ आण्णा या शेतकरी, कामगार संघटनेतून बाहेर पडले.

क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी पुन्हा दुसऱ्या पक्षात प्रवेश केला. कामगार किसान पक्षाच्या स्थापनेत आण्णा सहभागी झाले. त्यांच्याबरोबर सर्वश्री दत्ता देखमुख, व्ही. एन. पाटील, क्रांतिसिंह नाना पाटील, भाई संथ्या, काकासाहेब वाघ, एस. के. लिमये इत्यादी कार्यकर्ते एकत्र आले. यांची एक नवजीवन संघटना झाली. या संघटनेने कॅंग्रेसला शह देण्याचे ठरविले. परंतु ह्या डाव्या विचारसरणी असणाऱ्या संघटनेचे एका राजकीय पक्षात रूपातर केल्याशिवाय व निवडणुकीत त्या राजकीय पक्षाने स्वतंत्र निशाण व निवडणुक चिन्ह धारण केल्याशिवाय प्रतिपक्षाला शह देता येणार नही. या दृष्टिने कार्यकर्त्यांनी विचार विनिमय करून नवीन पक्ष स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला.⁹⁸ त्यामध्ये नाना पाटील, दत्ता देशमुख,

नागनाथ आणणा नायकवडी, व्ही. एन. पाटील इत्यादी नेत्यांनी व असंख्य कार्यकर्त्यांनी होकार दिला. आपल्या भागातील शेतकऱ्यांचे, कामगारांचे प्रश्न या कालावधीत मार्गी लावले. १९५१ ते १९६० हा कालावधी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा होता. त्यावेळी अनेक कार्यकर्त्ये आणणांच्या बाजूने राजकीय पक्षात सहभागी झाले. याच्या अगोदर आणणा या कम्युनिस्ट पक्षात सहभागी कसे झाले. याचा विचार महत्वाचा आहे. मा. क्रांतीवीर नागनाथ आणणांचे राजकीय गुरु क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे विचार आणि कर्तृत्व नागनाथ आणणांना राजकीय पक्षात सहभागी होण्यासाठी स्फूर्तिदायक ठरले. नागनाथ आणणांच्यावर बालपणापासूनच क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे संस्कार झाले. त्यामुळे आणणांना राजकीय कार्यात कम्युनिस्ट विचारसरणी स्वीकारण्यास व त्यानुसार आचरण करण्यास उपयोगी ठरली. नागनाथ आणणांनी राजकीय पक्षात असताना शेतकऱ्यांना हाताशी धरले; व त्यांचे हित जोपासण्याचे काम करीत. ज्यावेळी नागनाथ आणणा नायकवडी, नाना पाटील यांच्या समाजवादी पक्षात सहभागी झाले, त्यावेळी त्यांचे अनुयायी म्हणून सहभागी झाले. तेव्हा पासून ते आजपर्यंत आणणा समाजवादी विचारसरणीच्या पक्षात कार्यरत आहेत.

१९५३ साली क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी जाहिररित्या समाजवादी पक्षात प्रवेश केला. नाना पाटील हे वारकरी माळकरी परंतु ते कॉमेड झाले. नाना पाटील समाजवादी पक्षात गेले म्हणून महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गाच्या अंतःकरणातील व नागनाथ आणणांच्या विचारात कोणताही बदल झालेला नाही. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या त्याग, कष्ट, प्रामाणिकपणा शेतकरी, कामगार, श्रमिक व सर्वांना परिचित होता. तोच वारसा विचार-व्यवहाराने आणणांनी आज चालविला आहे. महाराष्ट्रातील तमाम जनता ज्या प्रमाणे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्याकडे पाहत होती त्याचप्रमाणे आज क्रांतीवीर नागनाथ आणणां यांच्या बद्दल तोच आदर सर्वांच्या मनात आहे.

१९५५ ते १९६० या कालावधीत नागनाथ आणणांनी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये आपले योगदान दिले. त्या जोरावर ते आमदार झाले. याचा उल्लेख केलेला आहे. १९६२ सालानंतर १९८५ पर्यंत ते राजकारणा पासून अलिप्त राहीले. या मध्यांतरीच्या कालावधीमध्ये सहकारी क्षेत्रात प्रगती केली. सहकाराच्या माध्यमातून कारखाना, सहकारी संस्था, पाणीपुरवठा संस्था यामध्ये त्यांनी लक्ष घातले. १९८५ साली वाळवे विधानसभा मतदार संघात अपक्ष म्हणून आमदार झाले. असा हा राजकीय कार्य आणि राजकारण प्रवास चालू असताना आणणा १९८५

ते १९९० पर्यंत अपक्षच राहिले. कारण आणणांच्या विचारांशी मिळते-जुळते घेणारा राजकीय पक्ष त्यांना मिळेना. परंतु आणणांच्या रक्तात जी समाजवादी विचारसरणी होती; ती त्यांनी सोडली नाही.

१९८९ साली आणणांनी कराड लोकसभा मतदार संघात प्रथमच निवडणुक लढविली. येथे ही आणणांनी सत्तेसाठी अमाप पैसा खर्च केला पण काँग्रेसच्या राजकारणामुळे पराभूत झाले. हे आणणांच्या काळातील राजकारण महाराष्ट्राला अतिशय प्रेरणादायी राजकीय पक्षांना जीवदान देणारे ठरले.

१९९१ साली नागनाथ आणणांनी दिवंगत राजीव गांधीच्या हत्येच्या घटनेच्या सहानुभूती पोटी, आणणांनी कराड लोकसभा मतदार संघात काँग्रेस व भाजप या दोन्हीच्याविरोधी अपक्ष म्हणून निवडणुक लढविली. ही निवडणूक लढविताना त्यांनी आपली समाजवादी विचारसरणी बदलली नाही. १९९२ व १९९३ या दोन वर्षात नागनाथ आणणांनी जास्तीत जास्त लक्ष शेतकरी, धरणग्रस्त, कामगार, भूकंपग्रस्त यांच्या कल्याणासाठीच लक्ष दिले.

वास्तविक शेतकऱ्यांच्या पाणी प्रश्नाबाबत शेतकऱ्यांना संघटीत करण्यात आले. दुष्काळी भागातील शेतकऱ्यांना पाण्यासाठी संघटीत करून जागृत केले. त्याचबरोबर सरकारने अन्यायकारक वीज दर वाढ केली. त्याविरुद्ध नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी परिषदा आयोजित करून विज बिले न भरण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त केले. शेतकऱ्यांचे मोर्चे विधानसभेवर नेऊन सरकारला शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाविषयी जागृत केले.

धरणग्रस्तांच्या बाबतीत क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी चळवळ उभी केली. 'उजनीच्या लाभक्षेत्रातील जमीनी नव्या कायद्याप्रमाणे कोयना धरणग्रस्तांना देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्याचे शासनाला मान्य करावे लागले. अजूनही पुनर्वसन पूर्ण होत नाही. धिंडवडे काढण्याचा प्रयत्न होतो; म्हणून त्यांचा संघर्ष कोयना धरणग्रस्त संग्राम संघटनेच्या माध्यमातून चालूच आहे.'^{१९} या बरोबरच महाराष्ट्रातील धरणग्रस्तांच्या चळवळींना चालना दिली. १९९० च्या कयद्याने धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसन होण्यासाठी नागनाथ नायकवडी यांनी त्यांना जागृत करून धरणग्रस्तांच्या जमिनी, घरे इतर मागण्यासाठी विधान सभेवर मोर्चे काढले. आणणांच्या या कार्याला काही प्रमाणात यश आले.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा खरा राजकीय लढा हा जातीयवादी - धर्माधि शक्तीच्या विचारांचा नायनाट करण्यासाठी चालू आहे. त्यांची मानसिकता बदलणे, त्यांची विचारसरणी बदलणे आवश्यक आहे. यासाठी १९९४ मध्ये उत्तरप्रदेशचे मुख्यमंत्री मुलायमसिंग यादव यांच्यावर झालेल्या हल्ल्याच्या निषेधार्थ वाळवा येथे घेतलेल्या सभेत बोलताना नागनाथ (आण्णा) नायकवडी म्हणाले, 'जातीयवादी धर्माधि शक्तीनी बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवले. परंतु महात्मा फुले सारख्या दृष्ट्या नेत्यामुळे बहुजन समाज शिकला, संघटीत झाला. त्यांच्या विचाराचा वारसा चालविणाऱ्या मुलायमसिंग यादव यांच्यावर हल्ला करणाऱ्या जातीयवादी शक्ती मुळापासून निपटून काढल्या पाहिजेत. हा हल्ला करणारा तेलंग एकटा नसून त्याच्या मागे बन्याच जातीयवादी शक्तीचा हात असला पाहिजे. मुलायमसिंग यादव यांनी या समाज विधातक शक्तीचा बिमोड केला आहे. त्यांचे विचार पुसून टाकण्यासाठीच हल्लेखोरांनी हल्ला केला असावा. बाबरी मशिद पाडण्याच्या कृतिमध्ये पुणे-मुंबई मधील बरेच होते. तसेच महात्मा गांधीजींचा खूनी हा देखील महाराष्ट्रातील होता. म्हणून मुलायमसिंग यादव यांच्यावर तो हल्ला नव्हता; तर तो बहुजन समाजावरच होता. हे लक्षात घेऊन बहुजन समाजाने गतीने संघटीत झाले पाहिजे.'^{२०} असे आवाहन बहुजनांना केले. या भाषणाचा उद्देश हा एका समाजवादी विचारसरणीच्या नेत्यांवर हल्ला होतो; म्हणजे संपूर्ण बहुजन समाजाला कलंक आहे. हे नागनाथ आण्णांना राजकीय पक्षातील वैचारिक मतभेद समाजापुढे मांडावयाचे होते.

मुख्यमंत्री मुलायमसिंग यादव यांच्यावर झालेल्या भ्याड हल्ल्याच्या निषेधार्थ वाळव्यात संतप्त जमावाने हुतात्मा चौकातील शिवसेनेचा फलक व कठडा उध्वस्त करून त्या ठिकाणची दगड व माती, सिमेंट काढून टाकून निषेध व्यक्त केला. याची प्रतिक्रिया म्हणून दि. १६-४-९४ रोजी शिवसेनेच्या वतीने सांगली बंदचे आवाहन केले. याला विरोध दर्शविण्यासाठी आण्णांनी दि. १७-४-९४ रोजी सांगली येथे २५ हजार लोकांची सभा घेऊन निदर्शने, निषेध करणार होते. त्या कालावधीत 'दि. १६-४-९४ रोजी क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना सांगलीत येण्यास प्रवेश दिला जाणार नाही, असे आवाहन शिवसेनेने दिले; खरे पण नागनाथ आण्णांनी दिनांक १६-४-९४ रोजी सकाळी ११.०० वाजता संपूर्ण सांगली शहरात पायी चालत फेर फटका मारला. यावेळी शहरातील नागरिकांचे लक्ष त्यांनी वेधून घेतले.'^{२१} परंतु दि. १६-४-९४ ते २०-४-९४ पर्यंत भारतीय राज्यघटना कलम १४४ नुसार हा संघर्ष टाळला म्हणून नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी हे तत्वहीन राजकारण सोडले. आणि नवीन राजकीय पक्षाशी संबंध जोडले.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा बहुजन समाजवादी पक्षात प्रवेश –

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी राजर्षि शाहू महाराज, महात्मा फुले, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्याचा आणि विचाराचा मार्ग आण्णांनी सोडला नाही. आण्णांनी राजकारण सोडले आणि समाजसेवेचा मार्ग चालू ठेवला. राजकीय सत्तेचा त्यांनी त्याग केला. पुढे आण्णांनी उत्तर भारतात बहुजन समाजाचे नेतृत्व करण्यात यश मिळविलेले नेते मा. कांशीराम यांना मंदूर या ठिकाणी बोलावून त्यांचे मार्गदर्शन घेतले आणि नागनाथ आण्णांनी बहुजन समाजवादी पक्षात प्रवेश केला. “आण्णांनी कोल्हापूरला वरुणतीर्थ मैदानार दि. ६ मे १९९४ रोजी महान परिषद आयोजित केली. त्याचे अध्यक्ष स्थान नागनाथ आण्णांनी स्वीकारले. वरुणतीर्थ मैदान कोल्हापूर येथे दि. ६ मे १९९४ रोजी पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव देण्यासाठी बहुजन समाज पक्षाचे नेते कांशीराम यांच्या मार्गदर्शनाखाली सभा घेण्यात आली. राजर्षि शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य लक्षात घेता; त्यांचे विरंतन स्मारक उभे करण्यासाठी पुणे विद्यापीठाला शाहू महाराजांचे नाव देण्यात यावे. अशी मागणी करून या कामाची जबाबदारी बहुजन समाज पार्टी पार पाडेल. अशी निःसंदिग्ध घोषणा कांशीराम यांनी जाहीर सभेत केली. त्यावेळी मा. क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांचे भाषण झाले. आण्णा म्हणाले, स्वातंत्र्यानंतर ब्रिटिशांची नीति काँग्रेस वाल्यांनी चालवली. महाराष्ट्रात बहुजनवादाला रोखायचा प्रयत्न शरद पवार करित आहेत. पण मी त्यांना इशारा देतो. याद राखा शरद पवार, तुमचे हात स्वच्छ नाहीत. ब्रिटिशांना पळवून लावणारी जनता तुमचे सरकार उलथवल्या शिवाय राहणार नाही.”^{२२}

आण्णांच्या या सभेला महाराष्ट्रातील, मराठवाडा, विदर्भ, सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, रत्नागिरी, पुणे इत्यादी विविध भागातील लोक उपस्थित होते. इतका जबरदस्त प्रभाव आण्णांच्या विचाराचा राजकारणावर होता. व्यासपीठास ‘जिथं या बामणांचे डावपेच माझ्या सारख्याला समजत नाहीत. तिथं माझ्या अडाणी बहुजन समाजाला कसे कळणार.’^{२३} अशा आशयाचे आण्णांनी फलक लावले. तसेच हुतात्मा किसन अहिर, राजर्षि शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, अहिल्याबाई होळकर इत्यादीची कटआऊट्स लावली होती. कांशीराम या सभेत महाराष्ट्रातील बहुजन समाजवादी पार्टीचा नेता जाहीर करतील, अशी अपेक्षा होती. पण ती अशस्वी ठरल्याने स्वतः क्रांतीवीर नागनाथ आण्णा व कार्यकर्त्यांची निराशा झाली. तेव्हा पासून आण्णांनी त्या

पक्षाचा विचार केला नाही. पुढे समाजसेवेचे कार्य चालू ठेवून शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाती घेतले. त्यामध्ये प्रामुख्याने कृष्ण खोऱ्यातील पाण्याचा हक्काचा समान वाटा मिळविण्यासाठी व्यापक संघर्ष चालू ठेवला. त्यामुळे सन १९९५ सालापासून आण्णांनी राजकारणातून बाहेर शेतकरी, कामगार, भूकंपग्रस्त, धरणग्रस्त, दुष्काळग्रस्त इत्यादी मध्ये जागृती करण्याचे राजकीय कार्य चालू ठेवले.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांची महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाच्या प्रदेशाध्यक्षपदी निवड -

“समाजवादी पक्षाच्या महाराष्ट्र प्रदेश शाखेची यापूर्वीची कार्यकारणी पक्षाचे अध्यक्ष मुलायमसिंग यादव यांनी बरखास्त केली असून पक्षाचे नवे प्रदेशाध्यक्ष म्हणून क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांची दि. १२-१०-९९ रोजी नियुक्ती केली. नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना हे अध्यक्ष पद देत असताना मुलायमसिंग यादव यांनी आण्णांच्या राजकीय विचारांच्या कार्याचा विचार करून आणि बहुजन समाजाबद्दल असणारा आदर विचारात घेवून दिले आहे.”^{३४} अशा रितीने आण्णांची विविध राजकीय पक्षाशी वैचारिक दृष्टिने संधाने बांधली आणि बन्याच वेळा राजकीय मतभेदाच्या राजकारणामध्ये आहेत. नागनाथ आण्णांना खरे राजकीय स्वातंत्र्य जनतेला मिळवून घावयाचे आहे. राजकीय समता प्रस्थापित होण्यासाठी हा राजकीय नेता झट्टो. स्वतः राजकारणात हुशार आहेत. त्याबरोबर आपल्या कार्यकर्त्यांना निपूण बनवित आहेत.

क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी सन १९४२ सालापासून सन १९९९-२००० सालापर्यंत म्हणजे या ५८ वर्षात महाराष्ट्र तसेच भारत देशासाठी आपले जीवन समर्पित करण्याचे ध्येय गाठले. ज्या ज्या ठिकाणी भारतात बहुजन आहेत. त्या त्या ठिकाणी जावून त्यांच्या जीवनात चैतन्य निर्माण करण्याचे कार्य या महामानवन करीत आहे. जळी, स्थळी, काढी, पाषाणी हा आत्मा सेवा करण्यास समर्थ आहे.

नागनाथ आण्णांनी राष्ट्रीय व सामाजिक कार्याच्या वेळी केलेल्या मदती -

ज्या ज्या वेळी समाजामध्ये आर्थिक, राजकीय, श्रमाची कमतरता भासते; त्या त्या वेळी आण्णा तेथे मदत करण्यास हजर राहतात. १९४६ साली देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्याचा काळ जवळ आला. तेव्हा महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज यांचा शैक्षणिक वारसा कर्मवीर भाऊराव पाटील चालवित होते. ‘बहुजन जाती-जमाती मधील विद्यार्थ्यांना शिकता आले पाहिजे. यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील

यांनी रयत शिक्षण संस्था स्थापन केली. बहुजन समाजाला स्वाभिमानाने झानाच्या क्षेत्रात उंच भराच्या घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी रयतचा 'कमवा व शिका' हा मार्गच आवश्यक होता. रयत शिक्षण संस्थेला मजबूत करण्यासाठी भूमिगत क्रांतीकारकांनी आपली कामगिरी पूर्ण केली. १९४४ ते १९४६ या कालखंडात रयतशिक्षण संस्थेसाठी निधी गोळा करण्याचे कार्य क्रांतीवीर नागनाथ आण्णाच्या प्रेरणेने सुरु झाले. निधी जमा होत गेला. तरी ही एक लाखाला तो फारच कमी पडला. धुळे खजिन्याचे पैसे त्यात घालून तो पूर्ण करण्यात आण्णांनी पुढाकार घेतला. दि. २७ नोव्हेंबर १९४८ रोजी श्री. संत. गाडगे महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या समारंभात हा एक लाख रुपयांचा निधी रयत शिक्षणसंस्थेला देण्यात आला.^{२४} नागनाथ आण्णांनी सामाजिक कार्याचा राजकीय कार्याशी मेळ घातला. पण त्यांनी शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले नाही.

१९४८ साली महात्मा गांधीची हत्या करण्यात आली. आण्णांनी चांगलेच मनाशी ओळखले की, स्वातंत्र्य सर्व सामान्य समाजासाठी नाही; तर श्रीमंतांना अधिक श्रीमंत करण्यासाठी आहे. तेव्हापासून आण्णांनी आपला मार्ग बदलला. त्यांनी हुतात्म्यांच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक कार्याची जाणीव प्रगल्भ केली. त्याच प्रमाणे क्रांतिकारक कार्याची सांगड सामाजिक कार्याच्या जाणीवेशी आहे. हे त्यांचे धोरण होते. सन १९४७-४८ नंतर देशातील प्रस्थापित सरकारने आणि महाराष्ट्र सरकारने नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना त्रास दिला. त्यांच्यावर पकड वॉरंट काढले. त्यांना तुरळात बंद केले. पण सरकारला हार पत्करावी लागली. कारण नागनाथ आण्णांना खच्या अर्थाने समाजाचे कल्याण आणि हुतात्म्याच्या मनिषा पूर्ण करावयाच्या होत्या.

त्यासाठी प्रथम आण्णांनी दि. २५ फेब्रुवारी १९७१ रोजी वाळवा येथील हुतात्मा किसन अहिर विद्यालयाच्या प्रांगणात हुतात्मा किसन अहिर यांचा अर्धपुतळा उभारला. उद्घाटनासाठी 'क्रांतिसिंह नाना पाटील' यांना अध्यक्ष म्हणून निमंत्रित केले. भारताचे अर्थमंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण हे प्रमुख पाहुणे होते. या समारंभाचे स्वागताध्यक्ष श्री. दत्ता देशमुख हे होते. एका थोर हुतात्म्याचे उद्घाटनानिमित्ताने प्रजावंत आणि विचारवंत एकत्रित आल्यामुळे कार्यक्रमास अफाट जनसमुदाय उपस्थित होता. या तीन वक्त्यांनी हुतात्मा किसन अहिरांच्या तेजस्वी जीवनाची ओळख करून देऊन त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहिली. तेव्हा कार्यक्रमास हजर असलेल्या जनतेच्या नेत्रातून अशू ओघळले. क्रांतिसिंहानी हुतात्म्यांच्या जीवनापासून प्रेरणा घेण्याचे सर्वांना अहवान केले.^{२५} या कार्यक्रमानंतर आण्णा व पत्नी सौ.

कुसुमताई नाईकवडी यांनी रशियाचा दौरा केला. दौन्यामध्ये रशियाची साम्यवादी समाज रचनेचा अभ्यास केला. या साम्यवादाच्या प्रसारासाठी आण्णांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे जास्त लक्ष घातले. वाळवे तालुक्यातील विकास कामांना गती दिली. परंतु देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही सत्ताधारी मंडळी भांडवलदारांना, उद्योगपतीना, श्रीमंतांना जास्त महत्व देऊ लागले. त्यांचा विकास करू लागले. हे आण्णांना खटकले. शेतकऱ्यावर अन्याय होतोय. हे लक्षात येताच आण्णांनी आपले सामाज सेवेचे स्वरूप बदलले.

त्यामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी प्रथम शेतकऱ्यावर होणारा अन्याय लक्षात घेतला. हुतात्मा किसन अहिर अर्धपुतळ्याच्या उदघाटनानंतर आठ दिवसांत 'रचनात्मक कार्याच्या हातात हात घालून इस्लामपूर-वाळवे रस्ता चांगला डांबरी झाला पाहिजे म्हणून संघर्ष सुरु झाला. या चळवळीचे स्वरूप साराबंदीचे होते. 'आधी रस्ता नंतर शेतसारा' या घोषणेने सारा परिसर दुमदुमून गेला. वाळवे तालुका आणि शिराळा तालुक्यातील इतर गांवामध्ये सुदृढा पाठिबा संघटित करण्यासाठी झांझावती प्रचार दौरे सुरु झाले. ^{२७} प्रचार दौन्यामधून जनतेत जागृती केली. संपूर्ण जनतेचे लक्ष याकडे लावले. त्यावेळच्या सरकारने आण्णांच्या कार्याला विरोध करण्यासाठी वाळवे गावाला पोलिस छावणीची मागणी केली. मोर्त्या संख्येने पोलिस आणून ठेवले; आणि ही चळवळ दाबण्याचा प्रयत्न केला. परंतु याचा परिणाम उलट झाला. यामध्ये स्त्रीया आणि पुरुषांनी मोर्त्या प्रमाणात सरकारला व पोलिसांच्या दडपशाहीला धक्का दिला. नागनाथ आण्णांच्या आई क्रांतिविरांगणा लक्ष्मीबाई नायकवडी यांच्या नेतृत्वाखाली संघटीत झालेल्या स्त्रियांनी पोलिसाच्या मनात धडकी भरविली. पोलिसांना कोणतीही वस्तू मिळेनाशी झाली. त्यांच्या बंदुका हिसकावून घेतल्या. त्यावेळी आण्णांच्या धर्मपत्नी सौ. कुसुमताई नायकवडी व मुलगी विशाखा या चळवळीत आण्णांच्या कार्यात सहभागी झाल्या.

'सलग चार वर्षे साराबंदीच्या चळवळीने सरकारला नमावे लागले. वाळवे-इस्लामपूर रस्ता करावा लागला. जनतेची चळवळ काय करू शकते, हे या संघर्षने दाखवून दिले. सरकारने जप्त्या करण्याचाही प्रयत्न या काळात केला. पण जस केलेल्या सर्व वस्तु क्रांतिविरांगना लक्ष्मीबाई नायकवडीच्या नेतृत्वाखाली शिंग वाजवून ज्यांच्या त्यांना परत केल्या. जनता एक जुटीने राहिली तर जनतेचे राज्य गांवा-गांवात चालू शकते. हे क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी आणि वाळवे गावातील स्त्री-पुरुष जनतेने सरकारला दाखवून दिले.' ^{२८}

दुसऱ्या बाजूने विचार करता ‘इस्लामपूर-वाळवा रस्ता पक्का डांबरी व्हावा. यासाठी म्हणून वाळव्याच्या शेतकऱ्यांची साराबंदी चालू होती. शेतकऱ्यांच्या या न्याय लढ्याला पाठिंबा देण्याएवजी शेजारच्या साखर कारखान्याच्या जन विरोधी धोरणांनी शेतकऱ्यांच्या ऊसाच्या बिलातून पैसे कापून सरकारच्या महसूल खात्याला दिले. शेतकऱ्यांच्या व एकंदर जनतेच्या लढ्याशी गद्दारी केली. या प्रकारे होणाऱ्या गद्दारीला उत्तर देण्यासाठी, शेतकऱ्यांच्या सामूदायिक नियंत्रणात चालणारा सहकारी उद्योग चालवून दाखविण्यासाठी, शेतकऱ्यांच्या सहकारी उद्योगावर ठराविक धोरणांचे राज्य चालविण्याच्या पद्धतीला लोकशाही पर्याय देण्यासाठी, शेतकऱ्यांच्या उद्योगाच्या ताकतीचा उपयोग शेतकरी, कामगार, मजुरांच्या खन्याखुन्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी कसा होऊ शकतो हे दाखविण्यासाठी वाळवे आणि परिसरातील १४ गावांच्या शेतकऱ्यांनी आणणांच्या नेतृत्वाखाली हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखान्याची स्थापना केली.’²⁹

नागनाथ नायकवडी यांच्या सामाजिक कर्तृत्वाची जाणीव महाराष्ट्राला समजली. आज ही समजत आहे. शेतकऱ्यांच्या यशस्वी साराबंद चळवळीनंतर व कारखाना उभारणीनंतर कृष्णा नदीवर नागठाणे बंधारा बांधण्याचे कार्य हाती घेतले. या चळवळीच्या जोरावर सरकारला कृष्णा नदीवर नागठाणे बंधारा बांधून घावा लागला. यामुळे या परिसरातील जनतेला शेतीला खात्रीने पाणी देण्याचे साधन आणणांच्या सामाजिक जाणीव व संघर्षाच्या प्रभावाने पूर्ण केले. संघर्षातून सामाजिक विकासाची कामे होत. आणणांनी लाचारी न करता स्वाभिमानाने जनतेला विकास कार्याकडे वळविले. लोकशाहीची खरी व्याख्या आणणांनी प्रत्यक्षात आणली. काँग्रेसने जनतेला गुलाम बनवून राजकीय सत्तेचा वापर भांडवलदारांनी करून घेतला. याला आणणांच्या समाजवादी समाजकार्याने, नेतृत्वाने आवाहन उभे केले. यातूनच आणणांचे सामाजिक कार्य सामान्य जनतेला खन्याखुन्या स्वातंत्र्याची वाट दाखवित आहे.

क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी सामाजिक कार्य करताना समाजाशी बांधील राहिले. त्यामुळे त्यांनी वाळवा तालुक्यातील १५ गावांचा विकास, विद्यालये, कारखाना, पाणीपुरवठा संस्था, दुध संघ, बँका, पतसंस्था, सहकारी संस्था इत्यादी संस्था ‘हुतात्मा संकुला’ मध्ये आज कार्यरत आहे. हे कार्य करत असता नागनाथ (आणण) नायकवडी यांनी समाज सेवेतून सामाजिक स्वास्थ्य टिकविण्याचा प्रयत्न केला. अनेक गावातून बालवाडी, वाचनालय, रस्त्यांचे डांबरीकरण, दिवा बत्ती, इमारतीचे बांधकाम,

पाणीपुरवठ्याची सोय इत्यादी सुधारणा केल्या. तसेच अनेक संस्थांना, व्यक्तीना आर्थिक मदत कारखान्याच्या संचालक मंडळाच्या संमतीने केली.

‘न्यू इंग्लीश स्कूल फॉर गल्स स्कूल आष्टा या शाखेला २५,००० रुपयेची देणगी दिली. रथत शिक्षण संस्थेच्या महात्मा गांधी विद्यालय आष्टा शाखेला स्मरणिकेसाठी दीड लाख रुपये देणगी दिली. आष्ट्याच्या प्राथमिक शाळेस एक लाख रुपयेची देणगी १९८५ ला आमदार असताना आमदार फंडातून व रामानंद महाविद्यालयास दहा हजार रुपयेची देणगी दिली. राष्ट्र सेवादलासाठी पंचवीस हजार रुपये दिले. स्वातंत्र्य सैनिक शेख काकांचे औषधासाठी दहा हजार रुपये खर्च दिला. जवाहर विद्यालय झरे यांना ४० हजार रुपये व घाणंद विद्यालय चाळीस हजार रुपये दिले. अशा किती तरी देणग्या देऊन नागनाथ नायकवडी समाजाचे कल्याण करित आहेत. हरिशचंद्र राजासारखी उदारता त्यांच्या रोमारोमात भिनली आहे. यात काही शंका नाही.^{३०} क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी सामाजिक कार्यात दानाला महत्व दिल्यामुळे आज सर्व बहुजन समाज त्यांच्या पाठीशी खंबीर उभा आहे. समाजाच्या संमती शिवाय कोणताही निर्णय घेत नाहीत. सन १९८१ पासून आणणांच्या सामाजिक कार्याची व्यासी वाढल्यामुळे आणणांनी कारखान्याची उभारणी केल्यानंतर १९८४ साली साखरेचा चाचणी गळीत हंगाम यशस्वीरित्या पूर्ण केला आणि कारखान्याच्या कारभारातून मुक्त झाले. कारखाना बहुजनांच्या हाती दिला. तेव्हा पासून विद्यालयात राहू लागले. परंतु कारखान्याचा किंवा इतर कोणत्याही संस्थेचा निर्णय घेताना क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांची परवानगी घेतली जाते. त्यावेळी आण्णा आपल्या पूर्वानुभावाने योग्य अचूक निर्णय देतात.

‘हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखान्याचे पहिले चेअरमन तीन वर्षाकरिता श्री. वाजे हे जैन समाजातले होते. सन १९९२-९३ हे वर्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष असल्यामुळे नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी तीन वर्षाकरिता श्री. कांबळे या अस्पृश्य समाजातील व्यक्तिची कारखान्याचे चेअरमनपदी निवड करून जाती-भेदाच्या सामाजिक त्रुटी दूर केल्या. महाराष्ट्रातील कारखान्यापैकी ह्या कारखान्याद्वारे आणणांनी प्रथमच जाती-पातीची बंधने तोडली. कारखान्यामध्ये सेक्रेटरी पद भूषविणारे श्री सरोदसर ही अस्पृश्य समाजातील अति प्रामाणिक व्यक्ती आहे. ज्यांनी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची आजारपणात सेवा शुश्रूषा केली. अशा व्यक्तिला नागनाथ नायकवडी यांनी मानाची, प्रतिष्ठेची पदे देवून सामाजिक स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी प्रयत्न केले.’^{३१}

१९९३ ते १९९५ या कालावधीत धरणग्रस्त, पूरग्रस्त, दुष्काळ्ग्रस्त, भूकंपग्रस्त या लोकांच्या अडी-अडचणी सोडविण्यासाठी आणणांनी आहोरात्र प्रयत्न चालू ठेवले. परंतु आणणांच्या कार्याला शासनाने जास्त महत्त्व दिले नाही. यांची खंत वाटते. आणणांचा हा बहुजन समाज तसा शांत राहणार नाही; हे शासनाला मान्य करावे लागेल. संघर्ष समिती स्थापन करून, मोर्चे काढून, धरणग्रस्त, भूकंपग्रस्त, दुष्काळ्ग्रस्त यांच्या संघटना करून शासनाशी झगडले पाहिजे. हा विचार नागनाथ आणणांनी केला व ते म्हणाले, 'संघटीत होऊन संघर्ष केल्याशिवाय शासन आपणाला काही देणार नाही.'^{३२} यावरून क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी सामाजिक कार्यात स्वतःला गुंतवून घेतले आहे. त्यामुळे 'काम हाच देव' त्यांचा केंद्रबिंदू बनला. 'स्त्रीयांना आणि अस्पृश्यांना समाजाने गुलामगिरीत ठेवले. भारत स्वतंत्र झाला तरी यांना गुलामगिरी सारखीच वागणूक दिली जाते. यांना समाजाच्या गुलामगिरीतून मुक्त केल्याशिवाय भारताला खरे स्वातंत्र्य मिळाले असे नाही. असे त्यांचे मत आहे क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी समाज सेवेचे व्रत घेतले. स्त्री ही जगमाता आहे. तिच्या गर्भातून देवादिकांनी, अवतार पुरुषांनी जन्म घेतला, तिचे महत्त्व समाजाला आजून कळले नाही. यासाठी समाज जागृत करून स्त्रीचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी स्त्री-मुक्ती चळवळ आणणांनी केली. सामाजाची मानसिकता परिवर्तन करण्यासाठी कारखान्याच्या पटांगणावर स्त्री-मुक्तीवर अनेक भाषणे आयोजित केली. नाटक, एकांकिका, गाणी, पोवाडे, लोकगीते, भारूड इत्यादी कार्यक्रम घडवून आणले. क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी स्त्रियांनाही पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व समान अधिकार मिळाले पाहिजेत; यासाठी प्रयत्न केले. अनेक परितक्ता स्त्रीयांचे प्रश्न मार्गी लावले. स्त्री स्वावलंबी बनून स्वतःच्या स्वबळावर उभी राहिली पाहिजे.^{३३} यासाठी क्रांतीवीर नागनाथ(आणणा) नायकवडी यांनी दि. २८ नोव्हेंबर १९९५ रोजी महात्मा फुले यांच्या स्मृति दिनाच्या निमित्त शेतमजूर, कष्टकरी-शेतकरी स्त्री संघटना स्थापन केली. ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्यावर अन्याय होवू नये. म्हणून या संघटनेची स्थापना केली. स्थापनेसाठी सांगली, सातारा, कोल्हापूर आणि सोलापूर जिल्ह्यामधील हजारोंच्या संख्येने स्त्रिया संघटीत झाल्या. या स्त्रियांनी आपले संघर्षाचे साधन संघटित करण्याचा निर्णय घेतला. हे सामाजिक कार्य करताना क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांना मातोश्री क्रांतीविरांगणा कै. लक्ष्मीबाई नायकवडी यांचे आणणांच्या मनावर झालेले संस्कार कायम टिकले. आणणांना क्रांतीविरांगणा कै. लक्ष्मीबाई नायकवडी यांचे आलेला अनुभव राजकीय व सामाजिक समतेला पूरक आहे. 'भारताच्या माजी पंतप्रधान कै. इंदिरा गांधी या आणणांच्या मातोश्रीना बहिण मानीत. लक्ष्मीबाई इंदिरा गांधीच्या बरोबर आपल्या मोडक्या तोडक्या हिंदी भाषेमध्ये आपल्या मनातील भावना व समाजातील स्त्रियांच्या समस्या या

बद्दल सांगत. इंदिरा गांधीची हिंदीमध्ये वरचेवर आईना पत्रे येत. याची माहिती आई आणणांना देत होत्या. त्यामुळे स्त्रीयांच्या बद्दल नागनाथ नायकवडी यांच्या मनात अत्यंत सामाजिक सहानुभूती होती सहानुभूती आहे.³⁴

क्रांतीवीर नागनाथ(आण्णा) नायकवडी यांनी अस्पृश्यासाठी केलेले कार्य –

क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी अस्पृश्यांच्या उद्घारासाठी सामाजिक कार्य आहे. जिथे दलित, गरीब अस्पृश्य समाजावर अन्याय होईल; तिथे आण्णा त्यांच्या मदतीसाठी धावून जातात. त्यांच्यावर होणारा अन्याय दूर करतात.

‘सन १९८५ साली वाळवे येथे गांवी दलित साहित्य संमेलन आणणांनी भरविले. तीन दिवसाच्या कार्यक्रमात सर्व तालुका दलितमय करून सोडला. संमेलनाचे अध्यक्ष कवी नारायण सुर्वे यांनी सांगली, सातारा, कोल्हापूर या ठिकाणी दौरा काढून दलित साहित्याचे आकर्षण निर्माण करून दिले.’³⁵ आणणांनी दलित, अस्पृश्याचा सांस्कृतिक दृष्टिने विचार करून त्यांच्यात जागृती केली. हा बहुजन समाज वर्षानुवर्षे अज्ञान दारिद्र्यामध्ये राहिलेला होता. त्यांच्या उन्नतीसाठी आणणांचे कार्य चालू आहे. सर्वांना अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण ह्या आधुनिक काळातील मूलभूत गरजा भागल्या, तरच यांची प्रगती होईल. आण्णांच्या समाजवादी विचारातील महाराष्ट्र घडेल अशी अपेक्षा आहे. क्रांतीवीर नागनाथ(आण्णा) नायकवडी आणि धर्मपत्नी सौ. कुसुमताई नायकवडी यांनी दलित साहित्य संमेलन झाल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी रशियाचा दौरा करून त्या ठिकाणचा साम्यवादाची माहिती घेऊन त्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या समाजाची प्रगती सामाजिक कार्याद्वारे चालू ठेवली.

क्रांतीवीर नागनाथ(आण्णा) नायकवडी यांनी सामाजिक कार्याद्वारे अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी हे कार्य हुतात्मा चळवळीला जोडले. महाराष्ट्रात सभा, चर्चासत्रे, मेलावे, परिषदा होवून समाजजागृतीचे कार्य करण्यास सुरुवात केली. ११ डिसेंबर १९९२ रोजी पहिली सभा वाळवे येथे घेतली. त्यावळी आण्णा म्हणाले, ‘जातीय विष वल्लारी पसरविणारे राष्ट्रीय व सामाजिक एकात्मतेस काळीमा फासत आहेत. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा खून करणारेच भारतीय जनता पक्ष आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे लोक पुन्हा देशात थैमान घालून पेशवाई आणू पाहतात. राममंदिराचे नाव पुढे करून माणसा-माणसात जातीय विष वल्लारी पसरवून हे लोक देशातील राष्ट्रीय एकात्मतेला काळीमा फासत आहेत.’³⁶ असा आरोप

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी वाळवा येथील हुतात्मा चौकात आयोजित करण्यात आलेल्या एका जाहीर सभेत केला.

अशाप्रकारे क्रांतीवीर नागनाथ(आण्णा) नायकवडी यांनी सामाजिक कार्यातून अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य हाती घेतले असताना सांगली जिल्ह्यात २४ सभा घेतल्यानंतर २५ वी सभा कोलहापूर जिल्ह्यात पेठवडगांव येथे दि. ३० मार्च १९९३ रोजी झाली. त्यावेळी बोलताना म्हणाले, 'जातीचा वापर करून देशाला संकटाच्या खाईत लोटणाऱ्या संघटनाना चोख प्रतित्युत्तर देण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेने एकत्र येऊन वेगवेगळ्या पद्धतीची समाजवादी चळवळ चालविणे गरजेचे असून हे समाजवादी विचार जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.'^{३७}

एकंदरीत क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी जनजागृती करून अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य पार पाडले. हे एक सामाजिक कार्य या माध्यमातून कार्य केले.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी दुष्काळ हटविण्यासाठी केलेले कार्य –

आण्णांनी दुष्काळी भागाला पाणी पुरवठ्याची सोय होण्यासाठी शासनापुढे माणणी केली. या जनतेच्या प्रश्नाला न्याय देण्याचे कार्य हाती घेतले. यानंतर समन्याय पाणी वाटप करण्यासाठी सांगली, सातारा, सोलापूर या तीन जिल्ह्यातील १३ तालुके दुष्काळ मुक्त करण्यासाठी १९९३-१९९४ पासून आण्णांनी दुष्काळ हटाव चळवळ उभी केली. यासाठी आण्णांनी आपल्या कार्यकर्त्यासह सर्व तालुक्या मध्ये प्रचार, जनजागृती करण्याचे कार्य हाती घेतले. '१९५७ साली पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी देशातील दुष्काळी भागाची चाचणी करण्यासाठी समिती नेमली. त्यामध्ये सांगली, सोलापूर जिल्ह्याच्या आटपाडी, जत, सांगोला, मंगळवेढा, माळशिरस, बार्शी, माण, खानापूरसारख्या तालुक्यांचा दुष्काळी तालुका म्हणून समावेश होता. यासाठी प्रत्येकी दोन कोटी रुपयेचा निधी मंजूर झालेला होता. त्याचा विनियोग करता आलेला नवहता. आता १०० कोट रुपये खर्च केले तरच ओलिताचा व पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न थोडा सुटेल.'^{३८} याबाबतची जाणीव ठेवून आण्णांनी आपली यंत्रणा सुसज्ज केली. दुष्काळ्यस्तांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सतत सामाजिक जनजागृती चालू ठेवली. नीरा नदीचे पाणी राजेवाडी तलावात आणायचे व काही गावात पाणी पोहोचवायचे; असा नायकवडीचा प्रयत्न होता. परंतु नीरानदी बारमाही भरलेली नसते.

आणि ही नदी ४० कि. मी अंतरावर आहे. हे आणणांना समजल्यावर त्यांनी फक्त शासनाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी जनतेला जागृत केले.

“दि. ११ जुलै १९९३ रोजी आटपाडी तालुक्यात दुष्काळी परिषद घेण्यासाठी आणणांनी आटपाडी येथे शेतमजूर, कष्टकरी व शेतकरी संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेतर्फे ११ जुलै १९९३ रोजी आटपाडी येथे दुष्काळी परिषद घेण्याचे ठरले. या संघटनेचे नेतृत्व सर्वानुमते कृषि उत्पन्न बाजार समितीचे माजी अध्यक्ष आणणासो पत्की यांच्यावर सोपविण्यात आले. यावेळी बैठकीस मार्गदर्शन करताना क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी म्हणाले, “भाजप, शिवसेना, बजरंगदल इत्यादी जातीयवादी शक्ती वगळून लोकशाहीवादी शक्तींनी एकत्र येवून काम करण्यासाठी ताकद उभी करायची आहे. तालुक्याचे संपूर्ण संघटन करून सरकारला वर्णीवर आणले पाहिजे. या मातीतल्या शेतकऱ्यांनी कंबर कसली तर अवधा महाराष्ट्र बदलणार आहे. असे सांगून ते पुढे म्हणाले. तुम्ही गती घेतली तर आम्ही शंभर टक्के मदत करू. ताकलवान संघटना उभी करा. असा सल्ला देऊन संघटन शक्तिच्या जोरावर झगडून वाळवा कारखाना कसा मिळवला व सरकार कडून अनेक विकासाची कामे त्या परिसरात करून घेतली याची अनेक उदाहरणे दिली.”^{३९} या आणणांच्या कार्यक्रमास निमंत्रित व अन्य कार्यकर्ते असे जवळजवळ ५०० लोक उपस्थित होते. दुष्काळ परिषदेच्या यशस्वीतेसाठी क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी शेवटचे आठ दिवस आटपाडी तालुक्याचा झंझावती दौरा केला.

आटपाडी तालुक्याचा दौरा करित असताना त्यांच्या डोळ्यासमोर या तालुक्याचा पाणीप्रश्न सतत मनाला बोचणी लावीत होता. अशा वेळी या दुष्काळ्यास्त जनतेचे अशू पुसण्याचे काम क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी परमेश्वराचा एक राजदूत या रूपाने केले. आणणांनी या जनतेला पाण्याविना तडफडून मरण्यापेक्षा सर्वांनी संघटित रित्या सरकारशी संघर्ष करून पाणी मिळवूया किंवा मरुया ही भावना त्यांच्यामध्ये निर्माण केली. दि. १२ जुलै १९९३ रोजी नागनाथ आणणांनी आटपाडीला पाणी परिषद घेतली. त्यामध्ये ते म्हणाले, ‘आपले स्वातंत्र लढ्यातील सरकार असून ही इथे न्याय्य प्रश्नांची सोडवणूक होत नाही. सरकारकडे नीति नाही ते ब्रिटिश नीतिच्या पद्धतीने राज्य करीत आहे. त्यांच्या विरुद्ध लढल्याशिवाय न्याय मिळणार नाही.’^{४०} असे सडेतोड प्रतिपादन क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी आटपाडी तालुका कायम स्वरूपी दुष्काळ निर्मुलन परिषदेत बोलताना प्रतिपादन केले.

परिषदेत बोलताना नागनाथ आण्णा पुढे म्हणाले, ' आटपाडी तालुक्याची अडचण राज्यकर्त्यांना माहित आहे. परंतु हे सरकार योग्य भूमिका घेत नाही. म्हणून संघर्ष शिवाय पाणी मिळणार नाही. परंतु चळवळीची गती मंद झाल्यास सरकार त्यात फूट पाडण्याचा प्रयत्न करेल. असे सांगून त्यांनी तुमच्या रानात पाणी आल्या शिवाय मी कोणत्याही सरकारी अधिकाऱ्याला अथवा मंत्र्याला भेटणार नाही. वाटाघाटीच्या माध्यमातून जनतेला दूर नेण्याचा हेतू साध्य होऊ देणार नाही. असे स्पष्ट आश्वासन दिले.

या सभेत चार महत्वपूर्ण ठराव एकमताने समत झाले. ते खालील प्रमाणे आहेत :-

- १) आटपाडी तालुक्याच्या समग्र पाणलोट क्षेत्र विकासाची तातडीने अंमलबजावणी व्हावी.
- २) तालुक्यात झालेल्या सर्व पाटबंधारे तलावांचे पाणी समान प्रमाणात वाटले पाहिजे. हे पाणी वापरण्याची आखणी व नियंत्रण लाभधारकांना द्यावे.
- ३) आटपाडी तालुक्यातील अपूर्ण पाटबंधारे व पाझर तलाव पूर्ण करण्याचे काम तातडीने सुरु केले पाहिजे. त्याच बरोबर ना दुरुस्त झालेले, फुटलेले तलाव दुरुस्त केले पाहिजेत.
- ४) आटपाडी तालुक्यातील प्रत्येक कुटुंबांचे नाव कृष्णा खोऱ्यातील पाण्यावर मालकी हक्क स्वरूपात लिहिले पाहिजे. या खोऱ्यात तालुक्याच्या बाहेर असलेले पाणी आम्हाला मिळाले पाहिजे.

वरील ठराव अनुक्रमे श्री. जयंत निकम, धनाजी गुरव, मारुती माने आणि डॉ. भारत पाटणकर यांनी मांडले. या वरील ठरावांना लोकांनी हात वर करून एक मुखी मान्यता दिली. ' ^{४९}

या शिवाय क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी या बाबत विशेष सामाजिक कर्तव्य म्हणून आठ दिवसाच्या आत शासनाकडे १००१ सहांचे निवेदन पाठवले त्यानंतर आठ दिवसात ग्रामस्थांनी एकत्र येवून सभा घ्यायची असे पुन्हा आवाहन केले.

दिनांक २ सप्टेंबर १९९३ रोजी आटपाडी तालुक्याचा दुष्काळ कायम स्वरूपी हटला पाहिजे, तालुक्याला कृष्णा खोऱ्याचे पाणी मिळाले पाहिजे. या मागणी साठी क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी आटपाडी या तालुक्याच्या ठिकाणी मानवी साखळी तयार करणे, ग्रामस्वच्छता, पाणी मागणीचे फलक लावणे, प्रभात फेण्या काढणे इत्यादी निर्णय कार्यवाहीत आणण्यासाठी एक बैठक आयोजित केली. क्रांतीवीर

नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी विविध ठिकाणी बैठका, परिषदा घेवून आज जवळ जवळ ६-७ वर्षे लढत आहेत. आज ही आण्णा सभाजातील सामाजिक कार्यकर्त्यांना बरोबर घेऊन सामाजिक कार्यरत आहेत.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी याणी कृष्णा खोरे पाणी वाटप चळवळीत केलेले कार्य समाज सेवेतून आण्णांनी ज्या प्रमाणे दुष्काळी भागाला पाणी देण्यासाठी कार्य केले. त्याप्रमाणे कृष्णा खोन्यातील पाणी वाटपामध्ये सहभाग घेतला. आणि पाण्याचे वाटप करण्यासाठी सतत अग्रभागी राहिले. कृष्णेच्या पाणी वाटपासंबंधी क्रांतीवीर नागनाथ आण्णां नायकवडी यांनी सरकारवर धाक निर्माण करणार यासाठी त्यांनी दि. २७-७-१९९८ रोजी आटपाडी येथे सभा घेतली. त्यावेळी ते म्हणाले, “कृष्णा खोन्यातील महाराष्ट्राच्या वाट्याचे पाणी मुदतीत आडवून त्याचा प्रत्यक्ष वापराची यंत्रणा तातडीने उभी राहण्यासाठी दुष्काळी भागातील जनता गप्प बसणार नाही. ती सरकारला धाक निर्माण करील” असे संडेतोड प्रतिपादन अण्णांनी या परिषदेत बोलताना केले.

त्यानंतर श्री गणपतराव देशमुख म्हणाले, ‘सरकार पाणी न अडविता राज्याला कर्जबाजारी करून ठेवणार आहे. सरकारने वेळकाढूपणा केला; तर प्रतिसरकारची चळवळ सुरु होईल असा झारा दिला. ’ या परिषदेचे उद्घाटक सिने अभिनेते श्री. निळु (भाऊ) फुले यावेळी आपल्या भाषणात म्हणाले, ‘दुष्काळी भागातील जनतेला सरकारने कायम सावत्रपणाची वागणूक दिली. तर आपण जनतेने सरकारला या उन्हात वाळू की जाळू ? असा प्रश्न विचारला पाहिजे.’

यावेळी तासगाव तालुक्याचे आमदार मा. ॲड. आर. आर. पाटील (आबा) म्हणाले, ‘जोपर्यंत शेतात पाणी येत नाही, तो पर्यंत चळवळ चालू ठेऊ. प्रसंगी तुरुंगात जाऊ. या योजने वरील खर्च ७१०० कोटी वरून १११४ कोटीवर गेल्याने योजना मुदतीत पूर्ण होण्याची शक्यता नसल्याचे ते म्हणाले. ’ परिषदेत ॲ. भारत पाटणकर, यांनी निवेदन करताना म्हणाले, ‘काम उन्हाळ्यात सुरु करून कामाचा वेग वाढविला पाहिजे, तातडीचा निधी उभा करावा, समान पाणी वाटप केले पाहिजे. सध्याच्या आखणीत ७५% कुटुंबांना पाण्यापसून वंचित ठेवले आहे. त्यांना पाणी दिले पाहिजे. हे ठराव मंजूर करण्यात आले. यावेळी हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखान्याच्या वतीने या कामासाठी आण्णांनी चार लाख रुपये मंजूर केले. कमी पडल्यास आणखी मदत निधी देण्याची तयारी दर्शविली. शेवटी आमदार ॲड. आर. आर. पाटील यांनी आभार मानले.’^{४२}

अशा प्रकारे अनेक पाणी परिषदा घेऊन खटाव, आटपाडी, खानापूर, जत, कवठेमहांकाळ, तासगांव, सांगोला, मंगळवेढा यासारख्या तेरा दुष्काळी व कृष्णा खोरे योजनेत तालुक्यातील जनतेची एकजूट केली. या एकजुटीच्या जोरावर दि. १७ मार्च १९९९ रोजी मुंबईच्या विधान सभेवर आणणांनी भव्य मोर्चा काढून सरकारला जनतेच्या मागण्या मान्य करावयास लावल्या. या मागण्या फक्त कागदोपत्री मान्य झाल्या. परंतु त्यांची अंमलबजावणी अद्याप झाली नाही.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे शैक्षणिक कार्य –

महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचा वारसा चालविण्यासाठी तसेच भावी पिढी सुसंस्कारीत घडण्यासाठी शैक्षणिक संस्था उभारणीच्या कार्याला महत्त्व दिले. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा महत्वाचा उद्देश हा की, शेतकरी, कष्टकरी, मजूर, दलित या वर्गातील १८० मुलांना शिक्षणाचा लाभ घेता यावा. समाजाचे आधारस्तंभ बनावेत या उद्देशाने शैक्षणिक कार्य केले. प्रामुख्याने नागनाथ आणणांनी १९४९ साली हुतात्मा किसन अहिर विद्यालयाची व किसान शिक्षण संस्थेची स्थापना वाळवे येथे केली. या विद्यालयात शिक्षणाच्या सर्व सोई आहेत. क्रांतीवीर कॉलनी माळभाग वाळवा येथे आणणांनी हुतात्मा नानकसिंग यांच्या नावाने मुलांच्यासाठी वसतिगृह स्थापन केले. वसतिगृहात सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर जिल्ह्यातील विद्यार्थी राहतात. त्यांच्या राहण्याची, भोजनाची सोय विनामुल्य केली.

आणणांच्या शैक्षणिक कार्याचे श्रेय मातोश्री कौ. लक्ष्मीबाई यांच्याकडे जाते. कारण ही शिक्षण संस्था स्थापण्यापासून तिची उभारणी आणि कार्यवाही होईपर्यंत आईचा सिंहाचा वाटा आहे. समाजातील गोरगरीब मुलांनी शिकल पाहिजे. त्यांना ज्ञान मिळाले पाहिजे. त्यांचे जीवन सुखी झाले पाहिजे. ह्या मताच्या त्या होत्या आज जरी आपल्यात नसल्या तरी त्यांचे कार्य स्फूतिदायक आहे. ‘लक्ष्मीआई ह्या हुतात्मा किसन अहिर विद्यालयाच्या प्रत्येक कामामध्ये जातीने लक्ष घालत. पूर्वीचे गुरुनानक वसतिगृहासाठी गावोगाव-घरोघर फिरून धान्य, पैसा जमा करून मुलांच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था पाहत. वसतिगृहाच्या मुलांना चांगले जेवण देतात की नाही. यावर ही त्यांचे लक्ष असे. आता क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा)

नायकवडी यांना मदत गोळा करण्याची गरज नाही. कारण हुतात्मा किसन अहिर कारखाना हे अश्रुत्रालय चालवितो.^{४३}

विद्यालय शैक्षणिक सोयी बरोबर क्रिडा क्षेत्रात अग्रेसर आहे. विद्यालयाच्या अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना तालुका, जिल्हा व राज्य पातळीवरचे क्रमांक पटकावले. यामध्ये ही लक्ष्मीआईचे सहकार्य अनन्यसाधारण आहे. 'या विद्यालयाच्या मुलामुलीबरोबर स्वतः लक्ष्मीआई बुलढाणा, अमरावती, पुणे, मुंबई, यवतमाळ इत्यादी लांबच्या ठिकाणी जाऊन मुला-मुलीचे प्रथम द्वितीय क्रमांक भिळवून विद्यालयाचा, गावचा नाव लौकिक वाढवितात. लक्ष्मीआई स्वतः त्या ठिकाणी मुला-मुलीचे खेळ पाहण्यास हजर राहतात, जर पासिलिटी, अन्याय होत असेल; तर त्या पंचाला किंवा अधिकारी यांना स्पष्ट बोलायला कधी भीत नसत. उत्तम खेळाडूना दुध, खाणे - पिणे यांची कधी कमतरता पडू देत नव्हत्या'^{४४}. क्रांतीवीरांना लक्ष्मीबाई नायकवडी यांनी विद्यालयाच्या अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. त्यामुळे नागनाथ आणणांना शैक्षणिक कार्यात विशेष कामगिरी करता आली. पुढे क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी हुतात्मा किसन अहिर विद्यालयातील विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या विचारात घेवून मुलींच्या शिक्षणांची स्वतंत्र सोय केली. या विद्यालयाशी संलग्न जिजामाता कन्या विद्यालय सुरु केले. विद्यालयाचा कारभार आणणांच्या पल्ती सौ. कुसूमताई नायकवडी यांनी पाहण्यास सुरुवात केली. त्याचे शिक्षण बी. ए. बी. एड झाले होते. त्या एक आदर्श शिक्षिका आहेत. तसेच आदर्श गृहिणी आहेत. आज आणणांनी सौ. कुसूमताई नायकवडी यांच्या सहकार्याने जिजामाता कन्या विद्यालयाची एक मोठी शाखा स्वतंत्रपणे उभी केली. या विद्यालयामध्ये मुलींचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी सर्व साहित्य व सोयी उपलब्ध केल्या. जिजामाता कन्या विद्यालयाची स्वतंत्र्य इमारत, अध्यापकर्वा आणि सर्व सोयीनीयुक्त असा कारभार चालू आहे.

किसान शिक्षणसंस्थेच्या विविध शाखा आज वाढविलेल्या आहेत. हुतात्मा किसन अहिर विद्यालयाशी संलग्न हुतात्मा किसन अहिर कनिष्ठ महाविद्यालय तसेच या विद्यालयाची तांत्रिक, अभियांत्रिकी व कृषि अशा विविध शाखा आणणांनी चालू केल्या. सर्व शैक्षणिक उपक्रम हा किसान शिक्षण संस्थेच्या संचालक मंडळाच्या नियंत्रणाखाली चालू आहेत. आणणांना शिक्षणाचे महत्व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्यामुळे व सहवासामुळे पटले. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी किसान शिक्षण संस्था स्थापन केली. त्यामागे एक मोठा हेतू होता. तो हुतात्म्यांच्या मनिषा पूर्ण करणे; हा होय.

किसान शिक्षण संस्थेच्या विविध शाखा आज उभ्या राहिल्या. त्याचबरोबर आणणांचे गुरु क्रांतिसिंह नाना पाटील यांची स्मृति चिरंतन राहण्यासाठी वाळव्याला क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालयाची स्थापना १९९३ साली केली. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना राहण्याची व भोजनाची सोय मोफत करण्यात आली आहे. महाविद्यालयाच्या विकास कार्यात मा. श्री वैभव (काका) नायकवडी यांनी विशेष लक्ष घातले. महाविद्यालयामध्ये सुसज्ज ग्रंथालय, विज्ञान शाखेसाठी प्रगत प्रयोगशाळा व ज्ञानदानाचे कार्य करणारा अनुभवी प्राध्यापक वर्ग हा अनुभवी, प्रगतशील आहेत. तसेच क्रिडा, बौद्धिक अशा विविध क्षेत्रात विद्यार्थ्यांना विकास साधता येईल असे वातावरण तयार केले. क्रांतीवीर नागनाथ(आणणा) नायकवडी यांच्या नियंत्रणाखाली राजकीय प्रशिक्षणाचे घडे महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना भिळतात.

किसान शिक्षण संस्थेच्या शाखा अन्यत्र ठिकाणी चालू आहेत. त्यामध्ये १९४२ साली स्वातंत्र्य लढ्यात पोलिसांच्या बरोबर सोनवडे(हुतात्मानगर) खेडे गावाच्या नदी काठी नानकसिंग व किसन अहिर गोळीबार करित असताना हुतात्मा झाले. त्या ठिकाणी आणणांनी या दुर्गम भागाच्या शैक्षणिक विकासासाठी हुतात्मा नानकसिंग विद्यालय सोनवडे-हुतात्मानगर, आणि हुतात्मा किसन अहिर वसतिगृह सोनवडे(हुतात्मा नगर) या दोन संस्था १९९३ साली स्थापन केल्या. आज त्या प्रगती पथावर आहेत. आणणांनी तेथेही विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची, राहण्याची व भोजनाची विनामुल्य सोय केलेली आहे. हा शैक्षणिक कार्यातील विकास कायम चालू ठेवला. क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांच्यामते, 'शिक्षणाने माणसाची सुधारणा होते. शिक्षणामधून संघटीत समाज निर्माण करण्याचे कार्य होते. या मताप्रमाणे आणणांनी आज आधुनिक काळात समाज संघटीत केला.

स्त्री - पुरुष समानतेचा विचार आणणांच्या शैक्षणिक कार्यात ही दिसतो. क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी ही शिक्षण घेतले पाहिजे. त्यांना स्वावलंबी जीवन जगता आले पाहिजे. या विचाराने १९९९ साली क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले मुर्लीचे वसतिगृह क्रांतीवीर कॉलनी माळभाग वाळवा ; येथे उभारले. वसतिगृहात मुर्लीच्यासाठी राहण्याची, भोजनाची, शिक्षणाची मोफत सोय आहे. वाळवा येथे १ कोटी २० लाख रुपये खर्चून बांधलेल्या सावित्रीबाई फुले मुर्लीच्या अद्यावत मोफत वसतिगृहाच्या उदघाटनाला दस्युरानी माजी खासदार श्रीमती फूलनदेवी यांना आमंत्रित करण्यात आले. आणणांनी शैक्षणिक विकास करित असताना स्त्री-पुरुष, विद्यार्थी-विद्यार्थींनी असा भेद भाव न करता सर्वांना समानतेने, माणुसकीचा दर्जा, मान दिला आहे. ज्याप्रमाणे

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील स्रीला माते समान वागणुक दिली त्याप्रमाणे क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी स्त्रीयांना माता-भगिनी समान मानून शिक्षणाचे कार्य चालू ठेवले आहे.

नागनाथ आण्णांनी पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव देण्यासाठी केलेले शैक्षणिक क्षेत्रातील आंदोलन –

क्रांतीवीर नागनाथ आण्णांनी आपले शैक्षणिक कार्य चालू असताना राज्य पातळीवर विचार केला. ज्याप्रमाणे कोल्हापूर विद्यापीठाला शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर असे नाव दिले. यासाठी जनतेला अतिशय छळ सहन करावा लागला. त्याचप्रमाणे १९९४ साली आण्णांनी पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव द्यावे. यासाठी बहुजन समाज पक्षाद्वारे प्रयत्न केले. विविध ठिकाणी सभा घेऊन जनजागृतीचे कार्य केले. विद्यालय, महाविद्यालय, शिक्षक, प्राध्यापक यांच्या सहाय्याने अनेक ठिकाणी सभा घेतल्या. तसेच विद्यार्थ्यांच्या मार्फत १४ लाख ४० हजार सध्याचे निवेदन देण्यात येणार असल्याचे प्रतिपादन केले. यामध्ये आण्णांच्या नेतृत्वाखाली प्रामुख्याने महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी अधिक प्रमाणात भाग घेतला.

दि. १ सप्टेंबर १९९४ रोजी पुण्यात झालेल्या सभेला सर्व विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, कामगार यांचा मोर्चा पुण्याच्या नारायण चौकात आयोजित केला. त्या मोर्चामध्ये बहुतांश मागण्या मांडण्यात येणार होत्या. त्यामध्ये राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव पुणे विद्यापीठाला द्यावे. ही प्रमुख मागणी होती. यावेळी झालेल्या सभेत बोलताना आण्णा म्हणाले, ‘बहुजन समाजातील कष्टकरी वर्गाची सत्ता देशात यावी यासाठी महात्मा फुले सत्यशोधक चळवळ वाढविली पाहिजे. या चळवळ तीव्र केली जावी.’^{४५} असे आवाहन नायकवडी यांनी येथील जाहीर सभेत बोलताना केले.

आण्णा पुढे म्हणाले, ‘देशातील नागरिकांना सर्व सुविधा उपलब्ध करून देऊन देश सुजलाम् सुफलाम करण्याचे स्वप्न स्वातंत्र्य सैनिकांनी बाळगले. मात्र स्वातंत्र्याच्या पश्चात स्वातंत्र्य सैनिकांच्या आशा आकांक्षाचा चुराडा झाला. समाजातील भांडवलदार, जमिनदार, श्रीमंत असलेल्या मूठभर लोकांच्या हातात सत्ता गेल्याने बहुजन समाजावर अन्याय झाला. त्यामुळे देशाच्या स्वातंत्र्यात असूनही पारंतंत्र्यात असल्याप्रमाणे परिस्थिती निर्माण झाली. म्हणून बहुजनांनी एकत्र येऊन राज्यकर्त्यांना वठणीवर आणणे, ही आता काळाची गरज आहे.’^{४६} यानंतर दि. ११-१-९४ रोजी कोल्हापूरला सभा

आयोजित करण्यात आली. पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहूंचे नाव दिले नाही तर सरकार उलथवून टाकण्याचा इशारा कोल्हापूरच्या सभेत देण्यात आला. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव व शरद पवार यांची सरकारे राज्यघटने विरोधी वागून महात्मा फुले, शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारमातीत गाडत आहेत; असे आरोप करण्यात आले. यावेळी या कार्यक्रमास न्या. कोळ्से पाटील हजर होते. सभेच्या अध्यक्षस्थानी क्रांतीवीर नागनाथ(आण्णा) नायकवडी अध्यक्षस्थानी होते.

“न्या. कोळ्से पाटील म्हणाले, ‘पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव दिले जात नाही. याचे कारण येथील व्यवस्थेत आहे. या व्यवस्थेला आर्थिक व सामाजिक शोषण अभिप्रेत आहे. म्हणून फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे नाव घेताना त्यांचे त्यांच्या विचाराशी काही देणे घेणे नाही. राजर्षि शाहूंचे नाव घ्यावयाचे व त्यांच्या उलटा कारभार करावयाचा या लांडग्यांना भिती वाटते.’ यावेळी विविध संघटनांनी पुणे विद्यापीठाला शाहू महाराजांचे नाव देण्याचे कार्य योग्य असल्याचे प्रतिपादन केले. याला महत्त्वाचे कारण असे की, ‘राजर्षि शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत मोठे काम केले. पुण्यात त्यांनी अनेक संस्थांची निर्मिती करून त्यातून शिक्षण क्षेत्रात योगदान केलेले आहे. असे नमुद करून पत्रकात म्हटले आहे की, एज्युकेशन सोसायटी शिवाजी मराठा सोसायटी, विद्यार्थी वसतिगृह चळवळ या पुण्यातील संस्थांच्या कार्यात राजर्षि शाहू महाराजांचा मोठा वाटा आहे.’”^{४७}

राजर्षि शाहू महाराजांच्या कार्याची जाणीव क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांना होती. म्हणून त्यांनी पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव देण्यात यावे यासाठी मोठे व्यापक आंदोलन उभे केले. परंतु कॅंग्रेस वाल्यांनी त्यांची दखल घेतली नाही. त्यांनी जातीयवाद्यांचा तोंडावर बुरखा पांघरला. शेवटचा प्रयत्न म्हणून आण्णांनी पाच हजार शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, विद्यार्थी, शिक्षक यांचा मोर्चा मुंबईला सचिवालयावर घेऊन गेले. परंतु निवेदन घेण्यासाठी मुख्यमंत्री शदर पवार हजर नव्हते. शेवटी दुसरे दिवशी राज्यपालांच्याकडे निवेदन देऊन परत आले. याचाही काही उपयोग झाला नाही. ही खेदाची बाब आहे. त्यांचा हा लढा अतिशय मोठा होता. सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, पुणे या जिल्ह्यामध्ये या शैक्षणिक आंदोलनाचे लोण पसरले. दि. १६-६-१९९५ रोजी क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी बहुजन समाजाला इशारा दिला. वाळवा येथे आयोजित शैक्षणिक परिषदेत म्हणाले, “महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी आणि प्रगतिशील समाज घडविण्यासाठी कमरा कसा, अन्यथा गप्प बसाल तर या राज्यात पेशवाई उदयास येईल. असे स्पष्ट प्रतिपादन या सभेत केले.”^{४८} शैक्षणिक क्षेत्रातील

कार्यामुळे आणणांनी समाजाला योग्य दिशा देण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे कार्यरत राहिले. त्यावेळी विचार व्यक्त करताना पुढे म्हणाले, 'शिक्षणासाठी क्रांती करा. विद्यार्थी घडवा. खेड्यापाड्यातील मुलांचे पालक व्हा. या मुलांना गुटखा, दारू, अंमली पदार्थाच्या व्यसनापासून दूर ठेवा. शिक्षकांनी आत्मसंशोधन करून ही जबाबदारी स्वीकारली, तर बरेच काही साध्य होणार आहे. या राज्यात कॅग्रेस पक्षाच्या धोरणाने जनतेत असंतोष पसरला, त्यामुळे सत्ता गमवावी लागली. ज्यांना ३ टक्के मते पडली नाहीत. ती मंडळी सत्तेवर आली. नवे सरकार आपले नाही. ते जातीयवाद्यांचे प्रतिनिधीत्व करतात. ते आपल्या गळ्याचा फास आवळण्या आधीच त्यांना रोखले पाहिजे,'^{४९} असे क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी म्हणाले. या आणणांच्या विचारातून शैक्षणिक विचार स्पष्ट होतात. त्यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य बहुजन समाजाला विकसित करण्याचे आहेत. पुढे ते म्हणाले, 'या साच्या परिवर्तनासाठी सामाजिक व राजकीय गुंफण असायला हवी. एकदा का राजकीय सत्ता बहुजन समाजाकडे आली, की वायुवेगाने काम चालेल. शैक्षणिक चळवळीत काम करताना आपण एकटे आहोत असे स्मजू नका. आम्ही तुमच्या पाठीशी आहोत. नोकऱ्या काढून घेतल्यावर त्या आम्ही द्यायला तयार आहोत. या कामात कोणी अडथळा आणून डोळे वठारून पाहतील; तर त्यांचे डोळे राहणार नाहीत.' असा इशारा त्यांनी दिला.

विद्यार्थी परिषदेच्या तयारीसाठी गाठी-भेटी, सभा, चर्चा, मोटार-सायकल फेरी, पत्रके, जाहिराती या माध्यमातून प्रचार केला; जाणार असल्याचे यावेळी सांगण्यात आले. यावेळी डॉ. भारत पाटणकर, डॉ. बाबूराव गुरव (सर) कारखान्याचे अध्यक्ष श्री. महादेव कांबळे इत्यादी उपस्थित होते.^{५०}

क्रांतीवीर नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी स्थापलेल्या विद्यार्थी संघटना -

दि. ९ ऑगस्ट १९९५ या ऑगस्ट क्रांतिदिनी नागनाथ (आणणा) नायकवडी यांनी बहुजन समाजातील कष्टकरी, शेतकरी, कामगार यांच्या मुलांची एकजूट करण्याच्या उद्देशाने कोल्हापूर येथे राजर्षि शाहू महाराजांनी स्थापन केलेल्या प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंगच्या मैदानावर सांगली, सातारा, सोलापूर व कोल्हापूर या चार जिल्ह्यातील विद्यार्थी - विद्यार्थीनीनी एकत्र येऊन आणणांच्या नेतृत्वाखाली क्रांतिकारी विद्यार्थी संघटना मढाराऱ्ह या नावे उभी केली.

अशा रितीने मा. क्रांतीवीर नागनाथ आणणांनी विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, अभ्यासूवृत्ती निर्माण होण्यासाठी तसेच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी विविध उपक्रम, प्रबोधन मेळावे, साहित्य संम्मेलने आयोजित करून शैक्षणिक कार्यातून समाज जागृतीचे कार्य चालू आहे.

दि. २६-२-२००० रोजी कोल्हापूर येथे दुधाळी मैदानावर कवीवर्य वाहू सोनवणे यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरे विद्रोही साहित्य संम्मेलन भरविले. त्यामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी स्वागताध्यक्ष होते. हे साहित्य संम्मेलन दोन दिवस चालू होते. यासाठी लागणारा भव्य मंडप व इतर सजावटीचे कार्य आण्णांच्या नेतृत्वाखाली हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखान्याने केले.

एकंदरीत क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी देश स्वातंत्र्य झाल्यानंतर शिक्षणास सुरुवात केली. परंतु महाविद्यालयाचे शिक्षण घेताना त्यावेळच्या मोरारजी देसाई सरकारने आकसाने वॉरंट काढले. आण्णांना अटक झाली; त्यामुळे शिक्षण खंडीत झाले. परंतु नागनाथ आण्णांची शिक्षण विषयीची आत्मप्रेरणा कमी झाली नाही. दिवसे दिवस आण्णांनी समाजकार्यात शैक्षणिक क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली. या कार्याचा सार्थ अभिमान वाटावा, असे शैक्षणिक कार्य केले आहे. आज ही अविरत कार्य चालू आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' राही प्रकाशन, आष्टा जून १९८४, पृ. क्र. १०२
२. उपरोक्त पृ. क्र. १०४
३. उपरोक्त पृ. क्र. ७४ व ७५
४. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांची प्रत्यक्ष मुलाखत दि. ९-४-२०००
५. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. ५४
६. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६ पृ. क्र. १५
७. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' राही प्रकाशन, आष्टा जून १९८४, पृ. क्र. २३
८. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६ पृ. क्र. २३
९. उपरोक्त पृ. क्र. २७
१०. उपरोक्त पृ. क्र. २४
११. उपरोक्त पृ. क्र. २४
१२. उपरोक्त पृ. क्र. २४ व २५
१३. उपरोक्त पृ. क्र. २६
१४. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. ७८
१५. उपरोक्त पृ. क्र. ७५
१६. उपरोक्त पृ. क्र. ७५
१७. राधव शिवणीकर 'सातारचा सिंह' प्रकाशक रामश्री पालसकर ऑगस्ट १९८६ पृ. क्र. २४८
१८. उपरोक्त पृ. क्र. २७७ व २७८
१९. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री, वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६ पृ. क्र. २३
२०. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. १२ व १६
२१. उपरोक्त पृ. क्र. १०२

२२. उपरोक्त पृ. क्र. १०३
२३. उपरोक्त पृ. क्र. १०३
२४. हिरक महोत्सवी दैनिक पुढारी, शनिवार दि. १६-१७-१९ पान नं. ४
२५. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री. वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६
पृ. क्र. ५ व ६
२६. राघव शिवणीकर 'सातारचा सिंह' प्रकाशक रामश्री पालसकर, ऑगस्ट १९८६ पृ. क्र. ३५५ व ३५६
२७. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री. वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६
पृ. क्र. १६
२८. उपरोक्त पृ. क्र. १७
२९. उपरोक्त पृ. क्र. १७ व १८
३०. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. १५ ते १७
३१. उपरोक्त पृ. क्र. १५ ते १७
३२. उपरोक्त पृ. क्र. २५
३३. उपरोक्त पृ. क्र. २६
३४. उपरोक्त पृ. क्र. २७
३५. उपरोक्त पृ. क्र. २७
३६. उपरोक्त पृ. क्र. २८
३७. उपरोक्त पृ. क्र. २८
३८. उपरोक्त पृ. क्र. ५४
३९. उपरोक्त पृ. क्र. ५५
४०. उपरोक्त पृ. क्र. ५६
४१. उपरोक्त पृ. क्र. ५७
४२. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. ११७ व ११८
४३. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' राही प्रकाशन, आषा जून १९८४, पृ. क्र. ५४
४४. उपरोक्त पृ. क्र. ५५
४५. सा. बा. सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके, पृ. क्र. १५

- ४६. उपरोक्त पृ. क्र. ९६
- ४७. उपरोक्त पृ. क्र. ९९
- ४८. उपरोक्त पृ. क्र. १०६ ते १०८
- ४९. उपरोक्त पृ. क्र. १०६ ते १०८
- ५०. उपरोक्त पृ. क्र. १०६ ते १०८